

ПОЛИТИКА И ПРОСТОР

Уредници
Ђорђе Стојановић
Синиша Аглагић

НАУЧНИ СКУП

ПОЛИТИКА И ПРОСТОР

Уредници:

Ђорђе Стојановић

Синиша Атлагић

Политика и простор

зборник научних радова националне конференције
са међународним учешћем

Издавач

Институт за политичке студије, Београд
www.ips.ac.rs

За издавача

Др Живојин Ђурић, научни саветник

Приредили

Ђорђе Стојановић
Синиша Атлагић

Организациони одбор

Душан Пророковић, Ђорђе Стојановић, Дејан Бурсаћ,
Смиљана Пауновић

Рецензенти

Проф. др Љубиша Деспотовић, др Дарко Гавриловић,
др Драган Траиловић, др Марко Пејковић, др Марија Ђорић

Пословни секретар

Смиљана Пауновић

Прелом и штампа

Ситопринт, Житиште

Тираж

70

ISBN

978-86-7419-316-7

САДРЖАЈ

УВОД	5
------	---

Борђе Стојановић	
ПОЛИТИКЕ ПРОСТОРА ИЛИ ПРОСТОР КАО ПОЛИТИКА И ПОЛИТИЧКО?	7-40

Душан Пророковић	
ПРОСТОРНОСТ И ДРЖАВА: ЗНАЧАЈ СПАЦИЈАЛНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЗА ОСИГУРАВАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ	41-55

Зоран Ђирјаковић	
ЛИМИНАЛНИ ПРОСТОР КАО ТЕРА ИНКОГНИТА: НИ ДЕБАЛКАНИЗАЦИЈА НИ ЕВРОПЕИЗАЦИЈА	56-91

Синиша Атлагић	
ТРАНСФОРМАЦИЈА ЈАВНЕ СФЕРЕ И СИМБОЛИЧКА ПОЛИТИКА У САВРЕМЕНОЈ СРБИЈИ	92-113

Нада Радушки	
БИЛАТЕРАЛНИ ОДНОСИ СРБИЈЕ СА СУСЕДНИМ ДРЖАВАМА КРОЗ ПРИЗМУ ПОЛОЖАЈА И ПРАВА НАЦИОНАЛНИХ МАЂИНА	114-137

Jasna Milošević Đorđević, Milica Vdović, Živojin Đurić	
TRUST THE SYSTEM: THE GUIDANCE OF POLITICAL IDEOLOGIES	138-156

Дејан Бурсаћ	
ИДЕОЛОШКИ ОБРАСЦИ ВЛАДАЈУЋИХ КОАЛИЦИЈА ТОКОМ РАНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У ДРЖАВАМА ЦЕНТРАЛНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ	157-192

CONTENT

INTRODUCTION	5
--------------	---

Dorđe Stojanović

POLITICS OF SPACE OR SPACE AS POLITICS AND POLITICAL?	7-40
--	------

Dušan Proroković

SPATIALITY AND THE STATE: THE IMPORTANCE OF SPATIAL DIMENSION FOR INSURING NATIONAL SECURITY	41-55
--	-------

Zoran Ćirjaković

LIMINAL SPACE AS TERRA INCOGNITA: NEITHER DE-BALKANIZATION NOR EUROPEANIZATION	56-91
---	-------

Siniša Atlagić

TRANSFORMATION OF PUBLIC SPHERE AND SYMBOLIC POLITICS IN CONTEMPORARY SERBIA	92-113
---	--------

Nada Raduški

BILATERAL RELATIONS OF SERBIA WITH NEIGHBORING STATES THROUGH THE PRISM OF THE POSITION AND RIGHTS OF NATIONAL MINORITIES	114-137
--	---------

Јасна Милошевић Ђорђевић, Милица Вдовић и Живојин
Ђурић

ПОВЕРЕЊЕ У СИСТЕМ: УЛОГА ПОЛИТИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ	138-156
--	---------

Dejan Bursać

IDEOLOGICAL PATTERNS OF RULING COALITIONS DURING THE EARLY STAGES OF TRANSITION IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE	157-192
---	---------

УВОД

Главни научни мотив који стоји иза зборника је покушај да се поврати истраживачки значај концепта/дискурса простора за српску политикологију и то на два различита нивоа.

Као прво, то је реформулисање теоретског значаја дискурса простора са фаворизованим дискурсом времена. Наиме, док време омогућава (политичке) промене, простор омогућава (политички) мултиплицитет. Њихова онтолошко-епистемолошка позиција је, у најмању руку, подједнако важна. Простор не само да је генерисан политичким процесима, он и генерише политичке процесе. Несводив је само на комбиновање дискурса државе и суверенитета, такозвану „територијалну замку“, већ је повезан и са скупом (непријатељских или пријатељских) односа са Другим, још прецизније: са Другошћу као хоризонтом политике и политичког. У том смислу простор није један, подразумеван или „октроисан“ (унапред задат), он је вишеслојан, вишедимензионалан и релацион, то јест креиран/произведен, кодиран и пеформативан (нпр. утопијски, дистопијски, хетеротопијски или атопијски, то јест Први, Други или Трећи и сл.). То, наравно, никако не значи одумирање или нестајање државе/суверенитета/територије, то јест глобалне културе или симболичке матрице територијалности.

Као друго, то је потреба да се простор не третира искључиво преко оптике међународних односа, то јест геополитике, мада је то један од важних аспеката његове политиколошке интерпретације, већ да се истражује и његово интерпретирање/испољавање на унутрашњем плану државе/територије. У том смислу, у оптицају није неки апстрактни простор који је условљен неким специфичним (транс/мулти-) дисциплинарним углом или мета-језиком, већ различите спацијализоване праксе типа: јавног простора, простора сећања, простора поверења, медијског или идеолошког простора.

Ђорђе Стојановић

Синиша Атлагић

УДК 32.01:114

Ђорђе Стојановић*

Институт за политичке науке, Београд

ПОЛИТИКЕ ПРОСТОРА ИЛИ ПРОСТОР КАО ПОЛИТИКА И ПОЛИТИЧКО?*

Сажетак

Овај текст се бави политичким аспектима дискурса простора на три нивоа. Прво, он покушава да идентификује актуелне промене у разумевању и позицији простора. Друго, он покушава да га парадигматски изједначи (дода или споји) са концептом времена. Треће, он га поставља и као политички производ и као хоризонт политичког деловања. Респацијализација политичког мишљења је несводива на инструменталне манифестације територије или државе, већ је конститутивни елемент сфере политичког.

Кључне речи: политика, простор, Трећи-простор, хетеротопија, Henri Lefebvre, Doreen Massey.

* djordje.stojanovic@ips.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта “Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција”, бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

I

Пре свега, начелно идентификујмо/категоризујмо најважнија проблемска обележја политичког организовања простора, које ћемо да пратимо или са којима ћемо да полемишемо, те односне имагинаријуме простора са којима ћемо да оперишемо. Едвард Соџа (Edward Soja) је, дакле, пре такорећи пола века, на почетку своје научне каријере, без обзира на то што је обележена са бихевиоралним обрасцима, детектовао осам важних проблемских атрибута политичке организације простора, који, мање или више, нису изгубили на сигнификантности по питању креирања, развијања и одржавања солидарности у друштву преко спацијалног функционисања процеса компетиције, конфликта и кооперације (1971: 7). Ради се о следећим карактеристикама (*ibidem*: 16-17): (1) експанаторни лајтмотив западних имагинаријума/аргументаторијума се идентификује као хипертрофирано потенцирање етноцентризма фундираног на нефлексибилној/супериорној територијалној структури, на примату, Западног концепта натион-стате; (2) евидента је тенденција да се та поставка универзализује/есенцијализује/фундационализује (од Фоундационализам) и користи као “неприкосновени” епистемолошки инструментаријум за тумачење политичке организације на нивоу целог света; (3) генералнија и, тиме, шире применљива шема за разумевање планетарног политичког организовања простора може се деривирати из изучавања историјске еволуције политичког друштва виђеног кроз оптику формалних и функционалних региона; (4) спацијална димензија било ког друштва није спорна, оно што узрокује “турбуленције” је инкорпорираност принципа уговора који дефинише и олакшава функционисање централизованих друштава, наспрам принципа сродства који карактерише не-територијално организована друштва; (5) западњачки перципирана натион-стате је високоспецијализована, веберијанска форма на држави утемељеног хипер-бирокупативног друштва, која у људској историји нема статус једине и искључиве организационе структуре; (6) иако је, понајвише захваљујући колонијализму, постала привилегована и доминантна јединица социјално-политичке организације, она је у многим случајевима

прихваћена само до одређене мере, тако да у глобалном контексту постоји читава палета хибридних конструкта где она није нити једина, нити најсупериорнија форма друштвено-просторне организације; (7) мада се натион-стате показује као далеко дуготрајнији и отпорнији феномен него што се то мислило на почетку осамдесетих година прошлог века, и данас стоји констатација да је све неадекватнија структурална форма и организацијски нуклеус за комплексне социјалне идентитете и мултипликоване глобалне проблеме; и (8), можда још израженије, намеће се потреба за реорганизацијом натион-стате на унутра, за флексибилнијим/адаптибилнијим административним системима који ће моћи да одговоре на “ерупцију” све компликованијих унутрашњих проблема. Поред тога, Соја ће апострофирати да потпуно разумевање, већ споменутих, компетитивних, конфликтних и кооперативних процеса захтева анализу ресурса, моћи и спацијалне организације (*ibidem*: 7): (1) контроле над дистрибуцијом, алокацијом и власништвом над оскудним ресурсима- капацитет за доношење ауторитативних одлука; (2) одржавања поретка и оснаживања власти; и (3) легитимизације власти преко социјалне интеграције.

Мада је најшира подела на физички простор природних наука и социјални простор друштвених наука још увек предмет академских дебата, ту најширу поделу ћемо оставити по страни, јер ови потоњи, ако баш и не вуку инспирацију од ранијих, мада се то неретко дешава, онда се на њих свакако интерпретативно ослањају. Простор, дакле, може да се разуме на три начина: (1) као апсолутни (супстанцијални), (2) релативни или (3) релациони модалитет (Lefebvre 1991 [1974]; Shields 1991; Massey 1992, 1999, 2005; Harvey 2009 [1973]a, 2009b; Suisky 2009; Santianez 2013; Slowik 2016). Изотропни апсолутни простор је преегзистирајући, пасивни, континуирани и задати оквир (Harvey 2009b: 134), то је тродимензионални, “математички израчунљиви и измерљиви”, екстерни простор Еуклидове геометрије, механике Исака Њутна или *res extensa* Рене Декарта, неактивна или пасивизирана арена/полигон где људи, ствари и процеси дефинишу свој идентитет, јединственост и значење у зависности од инваријабилне локације коју заузимају у његовој координатној мрежи и која

се за њих показује, макар једним делом, као њихова непобитна просторна истина, без обзира на то што су одвојени од света који опсервирају и који их детерминише. Време и простор су независни и диспаратни аспекти објективне реалности. Док је време линеарно и протеже се из бескраја прошлости у бескрај будућности, одвојено и вредносно индиферентно просторно уређење ствари, мрежа или, других, ограничене/омеђене ентитете (попут држава, региона или градова, једном речи: контејнера моћи), који постоје пре њихових интеракција, почива на рестрикцијама, монополизацији, претњама, уценама и увек могућем, али и присутном, физичком насиљу, што се у капиталистичком друштву манифестује/институционализује преко односа приватног власништва (cf. Harvey 2009 [1973]: 168, 2009b: 134).

Насупрот апсолутном простору, мутабилни релативни простор је функција прееминенције процеса, понашања и кретања, то јест повезан је са не-еуклидовском, хиперболичком геометријом и теоријом релативитета Алберта Анштајна (Albert Einstein): он се разуме као формат егзистенције објеката преко мутуално-конститутивних релација (Stannard 2008: 24-32). У игри је негација сепаратног постојања тродимензионалног простора и једнодимензионалног времена, реалност је њихова идејна и актуелна амалгамација у четвородимензионални простор-време, те је есенцијално зависна од референтног оквира самог посматрача. Овде је важно приметити две ствари (Massey 1992: 76-77): (1) на сцени није ампутирање разлике између просторне и временске димензије, већ потенцирање њихове испреплетаности; и (2), следствено, ни простор ни време се не могу негативно дефинисати преко одсуства оног другог. Места могу да се споје на миријаде различитих начине и са многоструким сврхама и разлозима, чинећи га тако мулти-димензионалним, мултифункционалним, мултиперспективним, мултиоперативним и мултилатерарним. Креатор тих диференцираних позиција/тачака се налази у улози некога ко редистрибуира и реконфигурише, ремапира, спацијалне односе и временске интервале/дистанце. Додајмо, за разлику од еуклидовских равни, Декартове или Њутнове координатне мреже, можемо говорити и о генуинитетном релационом имагинаријуму тополошког простора. За

разлику од топографског простора, примарно израженог преко описивања заснованог на “мерљивим” опсервацијама, карактеризацијама и класификацијама, тополошки простор,¹ подразумева прожимање, испреплетаност или повезаност нелинеарног времена и транс-скаларног простора са хетерогеним, комплексним и “немерљивим” релационим мрежама издвојених/диференцираних актера, какви су мултипликовани регионални/флуидни/мрежни простори, без неке територијалне извесности и “петрификованости”, што отвара могућност релационог повезивања места која су линеарно неповезана, то јест релационе неповезаности контигвитетних места (cf. Johannesson and Bærenholdt 2009; Amin and Cohendet 2004b: 87-93). Политичке импликације једне такве поставке су далекосежне.

Кад се у појмовној хијерархији простора, интерпретативном инструментаријума за његово разумевање, детронизује Њутнов концепт места, то јест атрибути величине, облика и удаљености, и на чело стави концепт ситуације или процеса, то значи да је у игри релациони приступ простору Готфрида Вилхелма Лајбница (Harvey 2009b: 136-140; Suisky 2009: 48; Santiañez 2013: 22-23; Slowik 2016: 61-68). Под апсолутним простором, као што је то већ и показано, подразумевамо гледиште по коме је простор независно егзистирајући ентитет у односу на материјалне ствари, које су или у стању мировања или у стању униформног кретања. Лајбниц, гравитирајући релационизму, одбија такву поставку, као и Декартову идеју по којој је простор идентичан са материјом, и претпоставља како многострука стања ствари тако и простор као дуфузију места, формулишући на тај начин инхерентни динамички принцип перманентних трансформација- нефиксираност света.² Релациони простор је, дакле, повезан са идејом перформативности, под којом

1 Математички посматрано, тополошки простор представља апстрактни простор математичких структура, у коме су објекти уређени у складу са апстрактним принципима који дефинишу везе, трајекторије и блискост између њих, мада исти уопште немају геометријску локацију/атрибуте, већ се третирају као сетови, попут Web-простора (Brey 1998 and Brey, P. and Søraaker 2009). У игри дакле није облик или величина геометријских конфигурација, већ структура њихове повезаности.

2 Истине ради, Лајбниц разликује два типа места: партикуларно, у односу на неко друго тело, и универзално, у односу на сва друга тела, али оно што је битно за овај рад је чињеница да је он одбијао да се универзално место може третирати као независни ентитет који може постојати одвојено од материје (Slowik 2016: 64).

можемо да схватимо пост-модернистички онтолошки став да бит/идентитет неког бића произилази или је конституисан из онога или оним што неко ради или како се понаша, а не из неких иманентних, природних својстава/диспозиција тога бића. Ерго, друштвени процеси (то јест догађаји и ствари) генеришу свој властити простор и време, а да, притом, нису попут релативног простора унутар простора-времена. Они су инкрустирани/изгравирани у саме процесе и догађаје на начин да су емулгирани, фузионисани и несепарабилни, што је, заправо, фундаментална карактеристика концепта релационал спацетиме. Шта то заправо значи? Ако, рецимо, претпоставима да је скупштина непобитни пункт апсолутног простора, онда расправа о неком политичком питању не само да подразумева партиципацију људи са различитим искуствима и знањима, већ и са различитим сећањима, надама и сновима, време и простор су, дакле, амалгамирани. У релационом простору-времену, процеси и догађаји су екстраховани из поља проточности, улевају се и изливају, увиру и извиру, долазе и одлазе у свим смеровима. Индивидуација и идентитети су дестабилизирани, флуидни, неухватљиви и несводљиви, а место се, због нетериторијалне отворености и инклузије, сасвим другојачије перципира него што је то случај са апсолутним панданом (Harvey 2009b: 137).

Било како било, још је Емил Диркем (Émile Durkheim 1995 [1912]: 10-11), супротно од Кантовог имагинаријума где су простор и време позиционирани као недовољно профилисани, нејасни и тешко одредљиви медијуми, тврдио како простор, као и време, имају социјални “генотип”. Модернијим вокабуларом исказано, и простор и време су социјални конструкти: простор је конституисан/заснован преко друштвених односа и материјалних друштвених пракси (Massey 1992). Та научна максима је кулминирала седамдесетих година прошлог века, али је осамдесетих година била допуњена својим “хромозомским” дискурзивним паром: максимумом да је друштво спацијално конструисано/организовано. Рудолф Карнап је, опет, у својој дисертацији из 1921. под насловом Простор (*Der Raum*), предложио трипартитну типологију простора промовишући (Friedman 2000: 64) : (1) формални тип- из угла математике схваћен као простор чисте релационе структуре

или структуре поретка; (2) физички тип- из угла физике схваћен као простор емпиријских природних наука; и (3) интуитивни тип- из угла филозофије схваћен као нео-кантовски простор чистог интуитивног (интелигибиланог/рационалног) карактера. Претпостављено је да су интерпретације пропонета било ког од њих исправне јер се реферирају на различите класе простора. Заснивање различитих врста/типова/класа простора је индикативно и за садашње дискусије о простору у смислу формалне детронизације експанаторних капацитета једне експертске струје/правца тумачења, нпр. политичке географије, на корист и равноправност других перспектива, нпр, социолошке, политичке или филозофске варијације (Dikec 2012: 669).

Међутим, свака тријадна или друга раздјељеност простора је “климава” полазишна основа за разумевање људског простора, уколико се у подели налази заматак универзализације, објектификације и есенцијализације. Наиме, уколико остане недоречено да ли декларисане врсте простора изражавају фузионисане слојеве/сегменте једног дискурса/дисцоурсе оф или се ради о паралелним дискурсима/дисцоурсе он: као да типологија прикрива властиту хијерархију, по којој физички простор субординира (обухвата и одређује) преостала два типа. Мишљења смо, дакле, да све могуће класификације, сепарације, или фрагментације простора представљају експресију једне исте дијалектике/тријалектике спацијализације (Lefebvre 1991 [1974]; Soja 1996). То, наравно, не значи, да простор не можемо посматрати из различитих перспектива, насупрот томе- то мање или више свакако и чинимо, ово је примедба која се односи само на недостатак “социјалног лепка” између наизглед самодовољних простора/светова. Питање је: да ли математичар живи, у филозофском, физичарском или математичком простору, у сва три простора одједном, или је у питању простор са три стране, простор-триедар? Одговор на ово питање ће, мање или више утицати и на разумевање/имагинаријум самих граница, деконструкција граница је увек и деконструкција простора.

Наше промишљање простора готово увек осцилира око неке апстрактне/метафизичке позиције, око идеје неког спремишта/контејнера/репозиторијума где одлажемо

дешавања или где се одвијају наши животи, а не као нечега што, пре свега, сами структуирамо. На тој линији, Соја разликује контекстуални и креирани простор (Soja 1980: 209-210), док Лефевре говори о (примарној, првој) природи и секундарној природи, о руралном и урбаном (Lefebvre 1976: 14-16). Под контекстуалним простором, то јест природом, се мисли на примордијалну физичку датост простора: ради се о материјалистичкој перспективи која, без обзира да ли је механистичка или дијалектичка, време и простор дефинише као објективне форме постојања ствари. Природа је присвајана и, захваљујући том присвајању, преображавана у складу са људским потребама и жељама, контекстуални простор фигурише као неизбежни “кавез” у коме се исцртавају људски животи саобразно ригидној геометрији неутралних објеката. Креирани/дизајнирани простор, то јест секундарна природа, насупрот томе и без обзира на своју потенцијалну примордијалност/затеченост/претходност, се фундира на (инфра)структури, корисности и смислу као резултатантама социјалне пропулзије, социјалног транспоновања, социјалног интервенисања, социјалног трансформисања и филтрираног социјалног искуства.

II

У намери да превазиђе/деконструише “инвазивни” редуccionистички бином модерне перцепције простора: идеалистичко-субјективистичко версус материјалистичко-објективистичко, Анри Лефевр (Henri Lefebvre) уводи појам “дупле илузије”, где се сваки пол не само реферира на онај други, већ се међусобно динамизују и камуфлирају (1991 [1974]: 27-30), па је истина “магијски” тешко уочљива и као материјална и као имагинарна формула. Наиме, са једне стране, ради се о “илузији транспарентности”, о простору ничим спутане рефлексивности, у коме ништа није просторно латентно/дисимулирано или, пак, фигурира као замаскирана просторна клопка, све је отворено и зависно од ничим спонтане игре мишљења, где ментални/интелигибилани простор коинцидира са социјалном варијантом, а појавно и реалност се налазе у стању системске амалгамираности, лингвистичка/фигурална/

стилска репрезентација простора супституира стварни пандан, контемплативни “калкулус” простора чека да буде откривен/реализован од стране неког, пре свега, политичког агента. Илузија транспарентности у двадесетом веку се јасније може означити као „политичка илузија транспарентности“, као исход интензивираних улога државе у продукцији, манипулацији и фабриковању капиталистичке просторности у рутинским, свакодневним активностима државништва (Brenner and Elden 2009: 372).

Са друге стране, у оптицају је “реалистичка илузија”, натуралистичко/механицистичко/емпирицистичка верзија простора као непропитујућег и недвосмислено реалног/материјалног контекста или ситуације, где се његова хаптичност и измерљивост третирају као значајна предност у односу на прикривеност, замагљеност и произвољност имагинарног/концептуалног. Све у свему, Лефеврова солуција није ни “феноменална”, ни “ноуменална”, простор није само реалан, као што није ни само имагинаран, он није ни прости, синкретички збир материјалног и концептуалног, он је нешто више од тога: еклектична комбинација/микс и једног и другог, који их превазилизи и у опсегу, и у супстанци, и у значењу. Оваква контемплативна констелација, спацијалност-историчност-друштвеност, може да се одреди као онтолошка тријалектика, апликативна у сферама епистемологије, креирања теорија, емпиријским анализама и друштвеним праксама (Soja 1996: 70-71).

У том смислу, Лефевр пласира појам социјалног простора, који је и ментални и материјални конструкт, симболичка “легура” њиховог “вишег” синергијског деловања. Његова “трипартитна унисоност/унификација” обухвата: (1) материјалну просторну праксу/опажени простор/физички простор; (2) репрезентације простора/замишљени простор/ментални простор; и (3) простор репрезентације (репрезентациони простор)/живљени простор/друштвени простор (Lefebvre 1991 [1974]: 33; Harvey 1990: 218-222; Soja 1996: 60-70; Elden 2007: 110-112). Опажени/перципирани простор обједињује просторе свакидашњег живота и њему својствених просторних/материјалних/“натурализованих” искуствених пракси, оријентисан је на продукцију и социјалну

репродукцију, те на подразумевајући осећај социјалног континуума, уједначености и хомогености. Спацијалне праксе су директно инволвиране у продуковање „материјалности“ социјалне спацијалности, па су и медијум и исход људског ангажмана и искуства (нпр. пословне и друге рутине свакидашњег живота, мрежа, приватности или слободног времена). Замишљени простор, осмишљена репрезентација простора, је најсупериорнији вид простора, који обухвата семиолошки “минуциозније” артикулисане знакове, шеме, алгоритме, формуле, текстове и знања путем којих се претходне просторне праксе декодирају, расправљају и разумевају. Поред тога што је простор честа тема колоквијалних дискусија, овај простор је “конституисан” пре свега на нивоу стабилзованих, комплементарних и оркестрираних хегемонијских шаблона експерата из различитих дисциплина и креатора политике, и то у регулаторним/идеолошким формама дисциплинујећег знање или институционалне контроле и прескрипције.

Живљени простор је простор репрезентације, интелектуалне инвентивности, манифестоване како различитим симболима, кодовима, дискурсима, скриптовима, утопијским просторним митологијама и иконографијама, али и сликама, музејима, споменицима, церемонијама, уметничким перформансима или, чак, музичким композицијама (он може, али не мора, бити исказан у језику или језиком, али је пре ствар невербалне сублимације симбола и знакова). То је поетски произведен простор који имагинацијом мења, прилагођава и опредељује. Таква теоретска коњункција је релевантна и за разумевање граница, јер и границе можемо и треба разумети као ливед бордерс. Као микстура ствари и идеја, натурализације и медитације, објектификације и спекулације, физичког и менталног простора, он измиче “триковима” дупле илузије, тешко се детектује и није само спацијална репрезентација моћи, већ је и моћ репрезентације простора: располаже са капацитетима да политички трансформише или детерминише социјлну праксу, као и да буде политички утемељен простор резистенције, оријентисан ка маргинализованима и другачијима. Било како било, за Лефевра простор манифестује посебну врсту знања које је изражено материјализацијом владајућег система доминације, простор

служи естаблишменту, користи се као средство хегемоније, контрола нашег схватања простора је системски “орто-центар” капитализма, јер без њега не би имало шта да се контролише (Lefebvre 1991 [1974]: 11). Његова бифуркација простора, дакле, подразумева две класе истог: апстрактну варијанту, који се базира на генералном промишљању простора и који је неодвојив од односа моћи, и друштвени, проистекао на расцепканом чињењу “обичних” људи. Квалитети произвођења простора, на сва три нивоа, зависе од познавања/анализирања историјског спецификаума у коме се одвија: простор не може бити ампутиран од идеологије или политике, комбиновање историјских и природних елемената који га творе је несумњиво политички процес/чин. Чак и када се третира као аполитичан, неутралан, као “ортодоксни” научни објект, то је само зато што просторне интервенције неке пређашње политичке стратегије или идеолошког програма нису аутоматски детектабилне.

Лефевр (2003: 85; 2009: 224, 228) инсистира на томе да је национална територија “дете” простора, да је интеракција између државе и територије мутуално конститутивна, то јест да не постоји држава без територије и територија без државе, те да је национална територија обликована и модификована миријадама мрежа и протока успостављених унутар ње саме, на начин да људске генерације, класе или политичке снаге креирају конзистентне/персистентне објекте и реалности. Насупрот идеје да су и простор и територија конструкти, у незауостављивом/перпетуираном настајању и преобликовању, друштвени и историјски фабрикатаи, једно од могућих ишчитавања Лефевра позиционирања/формулисања националне територије, као у дискурсу Клода Рафестина (Claude Raffestin), је и разумевање исте као актуелизованог преегзистентног простора посредованог путем моћи, преко читаве палете политичких механизма, стратегија, интервенција, пројекција, апарата, инструмената и репрезентација, путем којих задобија своју “свакодневну”, ипак, релациону препознатљивост и конкретизацију (cf. Brenner and Elden 2009: 362-363; Klauser 2012). Подразумевајући постојање тржишта и политичке моћи/силе која контролише и експлоатише његове ресурсе, продукција нације се, са једне стране, ослања на политичко деловање оријентисано

на мобилизацијске капацитете национализма као идеологије, док су, са друге стране, у оптицају многобројни државни пројекти, програми и тактике за формулисање/реформулисање територијалних простора као ексклузивних националних територијалних јединица (Lefebvre 1991 [1974]: 111-112).

Надовезујући се на Лефеврову типологију простора, а зарад што јаснијег разумевања, Дејвид Харвеј (Harvey 1990: 219-222) додаје још четири перспективе које омогућавају њено потпуније сагледавање (свака Лефеврова димензија простора се може пропустити кроз њихову визуру): (1) приступачност/дистанца представљају степен превазилажења фрикције простора у смеру прилагођавања квалитетима социјалне интеракције; (2) присвајање/колонијализација простора истражује начине како је простор окупиран/попуњен објектима (стамбене зграде, продавнице, мреже улица итд.), активностима (употреба земљишта), појединцима, класама и социјалним групама; (3) доминација простором изражава легалне и ван-легалне методе путем којих појединци и моћне групе реализују супрематију на нивоу организације и продукције простора; и (4) производња простора испитује стварање нових, стварних или потенцијалних, спацијалних система (употребе земљишта, транспорта и комуникација, територијалне организације итд.), те како настају нови модалитети/технологије репрезентације простора (нпр. компјутеризовано мапирање или дизајн планова). Ове перспективе нису аутономне, већ се међусобно прожимају, као што се не могу сматрати ни неком универзалном језичком формулом/алгоритмом/граматиком независном од друштвених пракси које се одвијају захваљујући одређеној структури друштвених односа (нпр. капитализам).

Данашњицу обележава факт да се моћ може употребљавати/преносити брзоном електронског сигнала, “астрономском брзином”, на начин да није ограничена нити успорена простором, моћ је постала екстериторијализована (Bauman 2000: 11). То, наравно, никако не значи умањење значаја простора. Реферирајући се на Карла Маркса (Karl Marx), Харвеј ће приметити како капиталистичка потреба за фиксираношћу неког простора, за стабилизацијом система производње зарад повећања акумулације/профита/вишка вредности, почиње да, историјски посматрано, буде и баријера

за стални развој, за неутаживо капиталистичко гравитирање ка проналажењу нових фиксираних простора са истом или већом акумулацијом/профитом/вишком вредности. Капитализам је тиме притиснут контрадикцијом између фикситу анд мотион, па његова иманентна експанзивност доводи до феномана тиме-спаце цомпресион, који револуционише, радикално мења, како нашу објективну перцепцију времена и простора, тако и наше имагинарујуме света коме сведочимо и који макинг (Harvey 1990: 240-284, 1990; Warf 2008). Капиталистички систем производње и уређења друштвених односа ултра-акцелерира ритам живота, тиме-спаце цомпресион, наметнута преко империјалне експанзије и нео-колонијализма, обухвата кластер процеса који доводе до “скупљања” простора, контракције/концентрације/конвулзије раздаљине међу местима изазване сталним, консекутивним серијама високих техничко-технолошких и комуникацијских иновација.

Ради се о радикално-ревизионистичком/“про-револуционарном” заокрету који не само да девастира одређене типове друштвених пракси и стилова живота, већ захтева и “девастирајућу реконфигурацију/реинвенцију” физичких предела/крајева/пејзажа и, сагласано томе, нове, специфичне модусе социјалног деловања. Уважавајући претходно, важно је напоменути да место представља егзистирајућу локацију која још увек није разврстана/означена/окупирана, док простор манифестује капиталистичком експанзијом креирани компактни и универзални ентитет, стање перманентног настајања, уређења/преуређења места која су субалтерна простору. Актулни свет је сачињен од онога што Пол Вирилио (Paul Virilio) дефинише као простор-брзине или као дромосферу, човеково присуство у истом више није физичке, већ “електронске” провенијенције, он је обухваћен интезивним временом-комбинацијом екстремно/монументално дугачког и екстремно/инфинитезимално кратког, удвојени феномен непосредности и тренутачности је један од највећих проблема/“шокова” са којим се сусрећу (пост)модерни политички стратеги (Virilio 1995, 2006 [1977]; Dercon 2001: 70-71). Проток капитала и информација, чији интензитет далеко надмашује онај који се тиче радне снаге, заједно са појавом транс-националних аранжмана управљања, истрајно еродирају Вестфалску

поставку односа међу државама и резултује новим, недовољно разјашњеним, процесом географија моћи, то јест географијом политике, уколико моћ схватимо као ексклузивно и неутуђиво подручје политике (cf. Warf 2008: 213-218).

III

Уопштено посматрано, просторне категорије су за Мишела Фукоа (Michel Foucault 2000a: 356, 361) есенцијални квалитет било ког облика заједничког живота и било које власти/моћи, оне нису резултат неке друге врсте активности, нити статички оквир за одвијање тих активности, већ механизам инсталиран у различите дискурсе и праксе са изузетном важношћу по питању организације неког специфичног политичког, друштвеног или економског аранжмана: контрола и подела простора (заједно са контролом и поделом времена) су главни инструменти дисциплиновања и надгледања појединаца (cf. Driver 1985: 425-426; Shah 2012: 60). У том смислу, индикативна је Фукоова идеја паноптицизма (Foucault 1995 [1975]: 195-231; Haggerty 2006; Lyon 2006). Полазећи од тога да је друштво без односа моћи пука асптракција (Foucault 2000b: 343), он анализира осамнаестовековни утопистички пројекат Џереми Бентама (Jeremy Bentham 1991 [1787, 1791]) паноптичке казнионице за профилаксу и куративу друштвених болести, трансферујући логику дисциплинујуће моћи из интерног институционалног окружења, мониторинга које не бива примећен од стране надгледаних, на целину друштва и проучава је као интернализацију надгледања која резултује хибридним само-надгледајућим субјектима.

Напоменимо, да кад говоримо о дисциплиновању онда подразумевамо три врсте механизма: (1) норме и дискурсе; (2) дисциплинарне (дисциплинару) технике и технологије; и (3) ритуале и церемоније (Leatherman 2008: 11). За Фукоово разумевање моћи није карактеристична детериторијализација. Паноптичка матрица, “синоптичка машинерија”, дакле, постаје главно средство за управљање популацијом преко дисеминације моћи, она обухвата не само сегментацију и диференцијацију, већ и идентификацију и разумевање (ми тачно знамо како треба да се понашамо у позоришту или на факултету), дефинишући шта је прикладно, а шта не, простор је једна од платформи која

легитимизује неки специфични политички систем доминације, разумевањем неке гегуинитетне просторне логике друштва ми разумемо и његов начин резонавања и делања. *Ergo*, гранични паноптикум може послужити за како за разумевање дискурса граница уопште, тако и неког аутентичног, партикуларног граничног културног наратива. Једна од могућих критика овога приступа, што је релевантно за разумевање граница које ће бити пласирано у овоме раду, је и апострофирање пост-паноптичке детериторијализације (Vogard 2006) и инверзије ригидног тоталитета контроле паноптикума са механизмима завођења, императивима/командама уживања (Baudrillard (1990) [1979]; Boyne 2000).

Правно поимање моћи је утемељено на институцијама позитивних и негативних санкција, на законским механизмима одобравања или прохибиције одређених типова понашања, уз третман државног суверенитета као непропитујућег и датог, док за Фукоа (Foucault 1978: 92-96) моћ представља спектар сила, са следственим платформама, прорачунима и стратегијама, заснованим на одређеним циљевима и задацима, које правну димензију уопште чине могућом. Те силе, кластери техника и тактика доминације, се налазе у сталној међуигри оспоравања, подржавања, оснаживања и преображавања, те их карактерише конкретна динамичка форма историјског деловања. Тако конципирана моћ није ничије власништво, она се, у крајњој консеквенци, не може поседовати, већ се, у опозицији неком финалном стању и не познајући разликовање између субординираних (оних којима се влада) и суобдинирајућих (оних који владају), перпетурано продукује и репродукује као интенционална и несубјективна. Оповргавајући валидност аргументационом редуковању државе на идеју унитарног центра моћи, измештајући њено поимање, преко истраживања перспектива говернменталиту анд био-повер, ка парадоксалном ансамблу различитих процеса и пракси, Фуко је државу стратегијски детронизовао у смислу примарне мете политичких антагонизама и конфронтација. Одбацујући, дакле, државу као место где извире и увире моћ, он је акценат ставио на пермутацију апсолутног суверенитета државе осамнаестог века са дискурсима и праксама мониторинга, надгледања, контроле, дисциплиновања и уређивања популације.

Притом, тврдећи како простор не треба разматрати као нешто што припада природи, већ као боравишни простор или поље ширења људи, културе, језика и државе, то јест спекулишући да је историја плуралних моћи заправо историја плуралних простора (Foucault 1980b: 149), заједно са хиперсензибилизованошћу за проблем просторо у целом свом опусу, он се може сматрати иницијатором/родоначелником “геометријског заокрета” у плуралним историјама друштвене различитости/другости (Philo 1992: 149). За ову студију је релевантно и Фукоово дистинговирање генералне од тоталне историје. Наиме, доводи се у питање, што је аналогно постмодернистичком начину резоновања, поставка тоталне историје као неког солидног језгра друштва, кохерентности, конзистентности и извесности поретка који владају социјалним стварима и односима, јер оно што је интересантно у разумевању и проучавању друштва је баш одсуство фундаменталног (Foucault 2000b: 356). Фуко је заправо резервисан према универзалном и вечном, те, увођењем концепта генералне историје, искључиво оријентисан на партикуларно и специфично. Он јасно показује аналитичку аверзију према великим временским исечцима-ригидним историјским периодизацијама, али и према великим спацијалним скалама, попут континената и држава, где се потенцира хомогеност и детерминисаност догађаја и феномена, а занемарују реалности мањих просторних јединица (Philo 1992: 140-144).³ Док је тотална историја заокупљена са збирним/универзализујућим обликом, дотле је генерална историја упућена на простор дисперзије (Foucault 2002a: 11). Са тим је повезана и појам “дисперзионог система”, спацијалне онтологије произашле из замишљеног хипотетичког простора дисеминације, области по којој су дифузно размештени односни догађаји и феномени у супротности са *a priori* поставкама у аналитици тоталне историје (Philo 1992: 148-149). Ради се о поретку материјалних и нематеријалних, природних и људских, индивидуалних и колективних непрекидних и временски ограничених јукстапозиционираним догађаја и феномена, поретка који је “ендогене”, а не “егзогене”, природе, који се тиче самих ствари а не неког спољног, наметнутог критеријума утемељеног на трансцеденталној логици.

3 У том смислу, важан је и концепт генеалогije који ће детаљније бити изложен када се буде говорило о схватању државе Ансија Пасија.

Када Дерек Грегори (Derek Gregory 1994: 63), надовезјући се на Лефевров тријалектички критички антагонизам према дуалностима било ког ранга, промовише исти тријалектични принцип у делу Мишела Фукоа, он то чини констатацијом да тадашње друштво, није друштво спектакла већ, као што је сугерисано у претходном параграфу, друштво надзора. Остаје нејасно зашто надзор не може да буде спектакл и *vice versa*, али, оставићемо то за сада по страни. Грегори разумевање Фукоовог хетерогених простора формулише преко „дискурзивног триангла“: простор/знање/моћ (*loc. cit.*), оличених у аутентичном концепту хетеротопије, то јест хетеротопологије (Foucault 2008 [1967]; Foucault 2002b [1966]: xix). Постоје, дакле, две категорије места/локација које су повезане са, али и антитетичне, свим другим местима/локацијама. Ради се о утопијама, дистопијама и хетеротопијама.⁴ Утопије/дистопије су есенцијално нереална места која су директно или инверзно аналогна стварним социјалним просторима неког друштва, као његов савршени или “наглавачке” постављени облик. Контрарно утопијама, уграђене у саме темеље друштава *per se*, хетеротопије, карактеристичне за све културе и цивилизације, су места која својом другојачијошћу, оспоравањем, неутралисањем, суспендовањем и инвертираношћу, репрезентују сва остала реална места. Без обзира на то што се налазе на маргинама друштвеног поретка, што заузимају лиминалну позицију, омогућавају оштрију, алијенативну перцепцију и репрезентацију истог- хетеротопије су заправо остварене утопије, са отуђеном стварношћу епохе која је најсличнија стварности дисторзираног одраза у огледалу⁵ (West-Pavlov: 2009: 137-139).

Хетеротопије (касарне, затвори, паркови, шопинг-моллови, позоришта, биоскопи, старачки домови, гробља, меморијални комплекси, аеродроми, железничке станице,

4 Реч хетеротопија није Фукоов неологизам, већ медицински термин за феномен измештања нормалног ткива које не утиче на развој и функционисање организма. У медицинској терминологији појам је синониман са дистопијом и алотопијом (Sohn 2008: 41-42).

5 Мишљења смо да се овде не ради о метафори конкавног или конвексног огледала, унапред програмиране “пародирајуће”/“глорификујуће”, физички узроковане, дифракције медијумом- огледалом, већ о деформацији која је иманентна самом одразу у огледалу. У оптицају је стварност иза површине огледала која је исто онолико у стварности, колико је и сама стварност. Само у том смислу су, на пример, гранични појасеви или избеглички кампови хетеротопије *par excellence*.

избеглички кампови, гранични појасеви, гранични прелази и сл.)⁶ почивају на шест про-социјалних принципа/својстава: (1) хетеротопије су константе сваког друштва и културе, али иако су универзалне, оне немају универзалну форму; (2) иако свака хетеротопија има прецизно детерминисану социјалну функцију, та функција може бити промењена у односу на актуелне захтеве друштва; (3) хетеротопије могу да фунгирају као просторна тангента која спаја више потпуно некомпатибилних простора; (4) хетеротопије су и хетерохроније, тек са дисконтинуитетом у односу на властито традиционално време иницирају се њихови пуни потенцијали; (5) хетеротопије претпостављају “инклузивност-отвореност” и “ексклузивност-изолованост”, са једне стране приступање неким је потпуно отворено, док је у другима условљено ритуалима, процедурама или дозволама, али без обзира колико нам се чиниле доступним, сваки чин уласка аутоматски резултује изолованошћу; и (6) у односу на преостали простор хетеротопије артикулишу илузорне просторе који стварни простор чине још “интензивнијом” илузијом, али могу да буду и хетеротопије компензације, “други” перфектуирани простор као замена за онај недовршени и лоше устројени (Foucault 2008 [1967]: 18-21). Хетеротопије се фреквентно доводе у везу са прелазним стањима која фигурирају као друштвено неприхватљиво понашање, или оно што дато друштво стигматизује као „ненормално“, она може бити свако место које ремети устаљени поредак, па чак и неприкосновене „цивилизацијске принципе“. Границе не само да су портал (задржи исту реч на енглеском) између две “националне хетеротропије”, посматране из угла различитих националних идентитета/поредака, већ су и саме неухватљиве хетеротропијске “целине”.

Тако, почетком деветнаестог века, многобројни извештаји истичу захтев да се целокупно географско подручје Балкана релоцира ван европске границе, да се Европска цивилизација/култура прво сачува од стварне епидемије куге, а доцније од

6 Хетеротопије се разликују од приватопија (приватопиас), једнодимензионалних, ексклузивних и индивидуализованих простора-заједница сачињених од хомогене групе људи (попут универзитетских кампуса или затворених кондоминијумима, то јест резиденцијалним објектима). Са заштитним баријерама, средствима репресије и опремом за надзор, приватопије су дефинисане против и насупрот других, што свакако није случај са хетеротопијама ((Castello 2010: 16-17).

њеног имагинарног/фабрикованог пандана (cf. Lazarević Radak 2014: 209-210). Хетеротропијски Балкан, попут гробља, тако постаје лиминално европско подручје, смештено на периферији, присутно као конститутивни део европског културног хабитуса, али и удаљено од језгра европске цивилизације/културе: он је њен део, само онолико колико центар то не жели да то буде. Он је, како је то представљено, конфузан, ратоборан и нејасан, превише близу гео-симболичком Истоку, који се у то време назива Блиским Истоком, предгађе/“фавела”/ “бантустан” европске цивилизације, које се заобилази у “широком луку” или се кроз њега пролази “спуштене главе”, са аверзијом и у страху. Више или мање, Балкан је и данас простор који минстрелизовањем и самоегзотизовањем “ревностно” чува, разграђава и перпетура такву хетеротропијску позицију (cf. Živković 2011).

Напоменимо да би требало правити разлику између фукоовске интерпретације дискурса, са једне стране, те формалног и емпиријског дискурзивног резонувања, са друге стране (McHoul and Grace 2002: 27-42). У формалном приступу се апострофира дискурзивна анализа текста, прецизнијетекстуална лингвистика или текстуална граматика, блиска социо-лингвистици и етнографији комуникација. Садржај емпиријског приступа оријентисан је ка социолошким анализама дискурса као конверзацијског текста, што га донекле чини сличним формалном приступу, али у центру пажње је здраворазумско знање које формулише конверзациона правила и процедуре. Међутим, то је само техничко/инструктивно знање типа знати како. Знање које је фокална тачка опуса Мишела Фукоа је другачије мисаоне провенијенције. Ради се о друштвеном, историјском и политичком окружењу/условима који омогућавају да се нека тврдња сматра истинитом или лажном. Дискурс је како форма репрезентације, тако и корпус (материјалних) услова који омогућавају и лимитирају друштвено продуктивну имагинацију.

Нуклеус Фукоових опсервација/елаборирања дискурса је историјски (археолошки/генеалогски) спецификован однос између одређених (научних) дисциплина, корпуса знања, и дисциплинарних пракси, облика друштвене надгледања и друштвених могућности (институција, попут затвора,

болница и сл.), док је његов критички потенцијал лоциран у контра-ишчитавању историјских и социјалних услова, па широм отвара врата друштвеној критици, трансформацији и регенерацији/реновацији. Методолошки инструментаријум за анализу дискурса садржи неколико елемената: (1) објекте-обухватају ствари које се проучавају или продукују; (2) операције- методе и технике или модалитете путем којих се третирају ти објекти; (3) концепте- рутинизирани, дисциплинујући услови и идеје са језиком који творе; и (4) теоријске опције- различите претпоставке, теорије и хипотезе које на крају резултују “опредељивањем/одлучивањем” за овај или онај дисциплинујући резон/приступ, нпр. обавезност опредељења између еволуционизма и креационизма или теорије релативитета и квантне механике (*ibidem*: 44).

IV

Соџа (1996, 1999), опет, следећи Лефевров дискурс/парадигму трипартитног рашчлањивања простора, као и идеју дупле илузије, указује на три епистемолошка ранга/типа у пост-модерном елаборирању простора: (1) Први-простор (*Firstspace*); (2) Други-простор (*Secondspace*); и (3) Трећи-простор (*Thirdspace*). Епистемолошка “вивисекција” Првог-простора представља деконструкцију/анализу, заснивање формалне науке о перцепирном простору, дакле, о конкретној, материјалној, објективној и материјализованој физичкој просторности, о реалистичкој илузији, и то превасходно преко ишчитљивих текстова и контекста (Soja 1996: 74-75). Ова позитивистичка, емпиријска оптика простора, картографија и топографија утемељене на квантитативном и математичком ишчитавању, мапирању простора, интегрише како наш афективно-бихевиорални, интимни простор тако и сложене просторне форме организације нашег деловања, акцион спазес, од суседства, преко града, па до националне државе и глобалних геополитичких стратегија. *Ergo*, епистемолошка перспектива Првог-простора је заокупљена тактилношћу ствари у простору, док се људска просторност доминантно третира као исход или продукт. Међутим, Првог-простор није остао само на позитивистичком експанаторном сцијентизму материјалних

конфигурација, било је потребно објаснити и његово социјално продуковање. Да би се то постигло ангажовани су егзогени/екстерни теоријски комплекси, попут историјског развоја, класне свести, културних преференција или рационалног избора (*ibidem*: 77). Простор је, заправо, третиран као историјска арена/сцена за одигравање људских догађаја/драма, па су политичке импликације биле неизбежне. Једносмерна, “унилатерарна” каузалност је тендирала ка детерминизму: од субјективности, свесности, рационалности, историчности и друштвености ка просторним праксама и конфигурацијама, каузална повратна спрега уопште није регистрована, не постоји, а “трилатерарна” каузалност спацијалност-историчност-друштвеност, не само да није истражена, већ је и истрајно потискивана.

Пропитујући функције/еманације које имају различити модалитети размишљања о ономе шта ми опажамо као материјални универзум/свет, епистемологија Другог-простора је оријентисана на бављење проблемима натурализације Првог-простора, (*ibidem*: 78-80). Притом, тренд је да границе између Првог-простора и Другог-простора бивају све нејасније и непрецизније: тумачења карактеристично за Други-простор се релоцирају/преузимају за потребе и циљеве Првог-простора, док се знање Другог-простора проширује у смеру решавања питања која се тичу актуелизованих материјалних форми спацијалности. Аргументационо устројство Другог-простора је фокусирано на разматрање епистемолошког примата субјективитета над објективитетом, идеализма над материјализмом, или агенције над структуром. Исто тако, желећи да трансформишу свет по мери димензија/стандарда својих идеализованих и на физички/објективни свет пројектованих конструкта, Други-простор, као симболички простор, обухвата и велике дебате о суштини простора, покривајући широки спектар дискусија о предностима и недостацима апсолутног, конкретног, релативног или релационог становишта. Аналогно претходном, замишљени простор постаје оно што је реално, а материјална верзија парализовани/анестезирани (текстуално-симболички) означитељ.

У складу са тим, Трећи-простор је симултана деконструкција и хеуристичка реконструкција бинома Први-простор-Други-простор. Његово радикално онтолошко

реартикулисање/реинвенција је усмерена ка стварању нових социјалних могућности, посебно за маригализоване и периферне просторности резистенције (*ibidem*: 81). Трећи-простор је обично у сенци, „тамо негде“, далеко од погледа, далеко од партиципације у главним токовима светског капитала. Пост-колијално посматрано, Трећи-простор је субалтерн и “нем”, али у се у њему све стапа, сусреће, разоткрива и надилази, то је радикално инклузивни концепт који, поновомо још једном, укључује епистемологију, онтологију и историографију Другости. То је, уосталом, трансгресивни, металингвистички простор географске имагинације, утемељен на потпуној отворености, динамичности, неухватљивости и мобилности, који захтева инкорпорирање/акцептирање најшире и најразличитије постављених преспектива. *Ergo*, за „најзаостренију“ варијанту разумевања Трећи-простор се може рећи да је омниперспективни, “метадискурзивни” простор отпора према метдискурзивности, који заправо јесте простор у географском смислу, али филозофски, психолошки, социолошки, антрополошки или културолошки Трећи-простор није ни простор ни место.

Пост-структуралиста Мишел де Серто (Michel de Certeau 1988: 115-131) под местом подразумева било какав распоред или поредак коегзистентних, консекутивних и стабилних елемената, који се налазе на “правој”, то јест “властитој”, издвојеној локацији или позицији, док под простором, који не располаже са једнозначношћу, униформношћу и избалансираношћу места, можемо да схватимо интерсекцију различитих мобилних елемената, он је последица операција које га оријентишу, ситуирају, темпорализују и омогућавају да функционише у поливалентном/полисемичном јединству антагонизујућих програма/стратегија или договорених подударана и преклапања. Он такође уводи дистинкцију између макро-спацијалности друштвеног живота (урбанистичке-производње простора) и, за њега фаворизоване, социјализоване микро-спацијалности, просторних трајекторија, свакидашњег живота (где видљивост самог простора, коначно, и започиње, али и функционише). Одбијајући да дају предност било једном или другом, Лефевр оба плана тријалектички спаја концептом социјалног простора, док то Соца чини концептом Трећи-

простор. Такође, де Серто је битан и зато што је, насупрот Фукоових “гломазних”/“фаталних” режима моћи, истицао важност функционисања свакодневних “микро”/“инсигнификантних”/“минорних” пракси обичних људи, простора где мега-системи репрезентације нису само нормативне референце, које не говоре ништа о томе шта су заправо за њене крајње кориснике, већ и инструментаријуми корисничког манипулисања. Он се заправо бавио проучавањем сличности и разлика између произвођења представа и секундарне продукције сакривене у процесу њиховог коришћења (*ibidem*: xiii)”, продукцијом на нивоу употребе. Значај једне овакве поставке за концептуализацију граница и граничних пракси не треба посебно истицати (види Strüver 2005).

V

Дорин Масеј (Doreen Massey 1992), једна од најимпресивнијих (пост)модерних мислилаца (политичности/политике) простора, са значајним импликацијама и експликацијама за разумевање граница, свој приступ гради на критици Фредерика Џејмсона (Fredric Jameson) и Ернесто Лаклау (Ernesto Laclau). Тако, коментаришући, горе објашњену, Лефеврову идеју истовремено хомогеног и фрагментираног, апстрактног простора као аналитички изузетно интересантну, Фредерик Џејмсон (Fredric Jameson 1991) потенцира као највеће недоумицу постмодерности: “дезорјентисаност засићеног простора”. Наиме, пост-модерност је, пре свега, обележена спацијалном “површношћу”, мноштвом “плитких, приземних и хоризонталних” простора. Притом, трансцендицију, као надилажење нечега што је прихваћено као граница, он повезује са временом, док иманенцију, као нешто што остаје унутар прихваћених граница, повезује са спацијалношћу. Постојећи свет се може одредити као свет без трансцендиције и без перспективе, сви хаотични избори су у истој равни и једнако удаљени. Осећај времена, дубински историјски простор, је надјачан подручјем непредстављивог простора мрежа, као нечега што више није моја “ситуација” и што се налази у тешко замисливом синхронизитету са другим људима.

Као и Фредерик Џејмсон, Ернесто Лаклау (Laclau 1990) је држао да су простор и време антитетични појмови. Наиме, за њега у затвореном спацијалном систему нема “правих” трансформација, још прецизније: он може да се мења “интерно”, унутар самог система (ради се о “статичком” мењање без промена, цикличном времену), али “екстерно” не постоји стварни, аутентични динамизам промене (коју идентификује као дислоцираност, Велико Историјско Време, есенцијалну отвореност која омогућава политику), систем остаје исти (Laclau 1990: 42, 69). Сваки покушај спацијалне репрезентације света, чак и физичког простора, је занемаривање дислоцираности, друштво је нерепрезентативно: сваки покушај репрезентације истог, а самим тим и простора, је покушај његовог формирања, а не тврђења шта оно заправо јесте (*ibidem*: 82). Таква идејна констелација се темељи на схватању времена и простора као опозитних категорија/концепата/текстова, где је супрематија на страни покретљивог времена које твори Историју, док простор карактерише путања на којој се, заправо, ништа не догађа.

Имајући претходно на уму, Масеј (cf. Massey 2005: 9-12; 2009: 16-17) указује на три релевантна квалитета/пропозиције за адекватно апсолвирање простора: (1) простор је производ вишеслојних релација (комплексног сета мрежа, размена и веза од зоне приватности па до глобалних размера), који не постоји пре релационо схваћених идентитета/ентитета (он се, дакле поима анти-есенцијалистички), ради се о мутуално конституишућем ефекту у истом временском нивоу који подразумева израду/продукцију прихватањем или одбијањем неког односа;⁷ (2) простор је димензија мноштва, плуралности и хетерогености, без кога, на нивоу политичког мишљења, не би могло да се оствари стање симултане коегзистенције аутентичних Других, то јест више од једна ствари или релације; (3) простор је увек отворен према политичком, увек у стању изградње, процесуалан никада финализован, он се не може

7 Напоменимо, под релационом онтологијом у друштвеним наукама подразумевамо, данас већ широко прихваћену, постулат о међузависности, реципроцитету или мутуалности чињенице да су људи и њихове организације телеолошки профилисани актери/ентитети који репродукују, одржавају или трансформишу друштво у којем живе и чињенице да је друштво ентитет сачињен од низа друштвених односа који структурирају интеракције између његових телеолошки профилисаних актера (Wendt 1987).

перципирати као оклузован систем, јер њега покривају релације које треба креирати/рекреирати/“декреирати“, простор је производ света у перманентном настајању, а његово произвођење је друштвени и политички задатак од прворазредне важности. Наведено сугерише како простор није нешто, опозитно времену, како простор није временски испражњен или “еманципован” од времена. Стога, простор није нешто статично/акинезично/имобилно, он није неки мртви: “некро-простор”, “октроисан” и унапред задат. Ревитализација/реанимација простора, његово извалачење из “теоретски индуковане коме”, је битна за политичку позицију, јер уколико димензија времена значи сукцесију и промену, онда димензија простора значи мултиплициту, егзистенцију Другог и изналажење *modus operandi*-ја наше коегзистенцију са сингуларним и/или плуралним Другим (Massey 2009: 17-18).

Поред тога, не само да можемо говорити о прожетости/сатурацији/импрегнацији простора са моћи, где сама географија располаже са одређеним износом исте, већ треба констатовати и прихватити да моћ *per se* има властиту географију или картографију. Масеј (Massey 1992, 1993, 2005, 2009) овакву констелацију дефинише као “геометрију-моћи”. Рецимо пре свега, да она (cf. Massey 1993: 61-62) критикује Харвејеву временско-просторну компресију на два нивоа: (1) за њу је доживљај простора “полихроматски” детерминисан, далеко комплексније и вишеслојније од “монохроматских” нијанси капитала (новца) које нуди Харвеј, што не значи нужно анти-материјалистичку позицију, већ само преко потребно анулирање свођења материјализма на економизам; и (2) временско-просторна компресија се не може посматрати без социјалне диференцијације, без социјалне фрагментације (чак би се могло рећи и стратификације), временско-просторну компресија има своју геометрију-моћи. Различте групе и појединци имају различите статусе према флуктоацији, интерконективности и корелативности (неки користе сателите, авионе, неки бродове, возове, камионе и аутомобиле, а неки, опет, властите ноге, негде је у оптицају финансијски капитал, негде трговина, негде размена информација, а негде се ради о миграцији или емиграцији). Међутим, мада се ради важној компоненти/“варијабли“, ствар није у томе ко се креће, а ко

се не креће, већ ко иницира, социјално “емитује”, дефинише, оријентише и конзумира процес мобилности, а ко га само реципира, или се креће без икаквог утицаја на смер и тип своје покретљивости, или, пак, ствара и разуме али остаје капсулиран у просторно-временској компресији.

Тако, за Дорин Масеј, региони представљају низове отворених, дисконтинуираних простора, стално на теоретском “конвејеру” дефинисања и редефинисања, састављених од преклапајућих, мрежних политичких, социјалних, економских и културних односа, протока и конекција, дифузно разасртних у различитим облицима и привремено фиксираних/“хибернираних” (cf. Allen *et al.* 1998: 5; Massey 2005: 55; Allen and Cochrane 2007: 1162). Слично томе, када се ради о карактеризацији места Масеј (Massey 1993: 66-67) примећује неколико ствари које доприносе њиховом алтернативном ишчитавању: (1) попут људи и места имају више идентитета, њихова природа није унисона и монолитна, она не изазива једну јединствену импресију/осећање једнако за све, што може бити амбивалентни извор и њиховог богатства и конфликта; (2) није могуће промишљати/замишљати ни једно место, а да притом не буде ангажован читав сплет историјских веза које један национални “пункт” подижу на ниво глобалног ишчитавања; и (3) било би погрешно дефинисати места преко исцртавања/дефинисања његових граница. Спецификум неког места, дакле, није у дугачком периоду интернализована историја, већ корпус кохабитирајућих/симбиотичких социјалних релација и процеса, искустава и перцепција повезаних са неком специфичном мрежном/релационом локацијом/флуksom/трајекторијом у датом моменту, која, опет, обухвата и глобални план.⁸ Границе, у том смислу, нису незаобилазни фактор у динамичкој концептуализацији места, мада то не значи да су на свим нивоима његовог истраживања непотребне, опструирајуће и нефункционалне (Стојановић 2018).

8 Додајмо, Мартин Хајдегер (Martin Heidegger) је у намери да се дистанцира од технолошког, картезијанског/декартовског простора као екстензије, неутралне празнине испуњене објектима са подразумевајућом екстерном математиком и/или геометријом, тврдио како ствари не заузимају места, већ да су сама места, али је касније реформулисао тај став на начин да је простор одредио као појам који се схвата у односу према месту/местима, простор је мишљен као место (Elden 2001: 89-92), што је резултовало тешкоћама у апсолвирању места као отворене, динамичне и порозне категорије (Massey 2005: 200n).

С обзиром на чињеницу да се конструкција/организација националне државе све више пропитује и из супра-националног и из транс-националног ракурса, актуелизовање и форсирање проблематике места и региона, као круцијалних концепата у савременим геостратешким имагинаријумима, је помало апсурдно и изненађујуће, без обзира на компатибилност са процесом регионализације/глобализације, и са претпостављеном неизједначљивошћу регионалности и локалности као израза социо-спацијалне структурације и региона и локалног као партитативних политичко-институционалних јединица (Gualini 2006). Било како било, перспектива Дорин Масеј представља не мали изазов за декартовско разумевање простора попут вредносно стерилног “контејнера” и скала, попут “угнеждених” хијерархија компартментализованог и ограниченог простора. Као да је дошло до реинвенције, ремоделирања или ревизуелизације места и региона који се сада третирају као повезујући нексус многобројних флукова и хармонизованих, јукстапозиционираних и конвергирајућих разноликости, као акцидентални спацијални пунктови или скупови, порозни спацијални формати, преклапајућих и укрштајућих релационих мрежа, које не морају бити инициране локално или у садашњости, али морају бити отворени за рекомпоновање, рекарактеризацију и редијапозонирање, то јест без прекрибованих или проскрибованих граница. На тој линији, тополошки интерпретирајући простор, Еш Амин (Ash Amin) се супроставља политикама територијалног менаџмента и идентитета новог регионализма базираним на децентрализацији и деконцентрацији власти, то јест на јавној култури која подржава регионалне политичке пројекте, тополошки засноване политике блискости и повезивања, у смислу преговарања о неспутаној институционалној организацији иманентне повезаности физичке средине, преклапајућих колективитета и супротних културних пракси, то јест ревносног уважавања различитих форми просторне повезаности и транзитивности који чине локално профилисани јавни живот и политичку реалност (Amin 2004a: 35-41).

VI

Из свега горе реченог, може се рећи да је парадигматски ракурс гледања на простор промењен. Простор је престао да дискурзивно буде „скрајнут“, јер његове концептуализације конститушу нашу перцепцију политике и друштва, те генеришу значајне последице по наше политичке и друштвене праксе. Ствар више није у томе да је простор политичан (мада је за прихватање те идеје било потребно пуно времена, она се и дан данас узима са одређеном резервом), већ у томе да може допринети/одмоћи некој актуелној политичкој аргументацији/конфигурацији и бити нуклеус имагинативне структуре која отвара/иницира/конституише саму сферу политичког (Massey 2005: 9). Без простора нема ни политике, али не у “вулгарно-материјалистичком” смислу очигледности територије и држава, већ у смислу да без простора нема међуодноса са хетерогеним Другима и на томе формулисаног социјабилитета.

ЛИТЕРАТУРА

Allen, J., Massey, D., Cochrane, A., Charlesworth, J., Court, G., Henry, N. and Sarre, P. (1998) *Rethinking the Region*. London: Routledge.

Allen, J. and Cochrane, A. (2007) “Beyond the Territorial Fix: Regional Assemblages, Politics and Power”, *Regional Studies*, 41(9): 1161–1175.

Amin, A. (2004a) “Regions Unbound: Towards a New Politics of Place”, *Geografiska Annaler: Series B*, 86(1): 33-44.

Amin, A. and Cohendet, P. (2004b) *Architectures of Knowledge: Firms, Capabilities, and Communities*. Oxford: Oxford University Press.

Baudrillard, J. (1990 [1979]) *Seduction*. Montreal: New World Perspectives.

Bauman, Z. (2000) *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.

- Bentham, J. (1991 [1787, 1791]) *The Panopticon Writings*. London: Verso.
- Bogard, W. (2006) “Surveillance assemblages and lines of flight”, Lyon, D. (ed) *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*. Cullompton: Willan Publishing, pp. 97-123.
- Boyne, R. (2000) “Post-Panopticism”, *Economy and Society*, 29(2): 285-237.
- Brenner, N. and Elden, S. (2009) “Henri Lefebvre on State, Space, Territory”, *International Political Sociology*, 3(4): 353-377.
- Certeau, M. de (1988) *The Practice of Everyday Life*. Berkeley: University of California Press.
- Dercon, C. (2001) “Speed-Space”, in Armitage, J. (ed) *Virilio Live: Selected Interviews*. London: Sage Publications, pp. 69-82.
- Dikec, M. (2012) “Space as a mode of political thinking”, *Geoforum*, 43(4): 669–676.
- Driver, F. (1985) “Power, Space, and the Body: A Critical Assessment of Foucault’s Discipline and Punish”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 3(4): 425–446.
- Durkheim, É. (1995 [1912]) *The elementary forms of religious life*. New York: The Free Press.
- Elden, S. (2007) “There is a Politics of Space because Space is Political: Henri Lefebvre and the Production of Space”, *Radical Philosophy Review*, 10(2): 101-116.
- Foucault, M. (1978) *The History of Sexuality. Volume I: An Introduction*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1980a) “The Confession of the Flesh”, in Gordon, C. (ed) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon, pp. 194-229.
- Foucault, M. (1980b) “The Eye of Power”, in Gordon, C. (ed) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon, pp. 146-166.
- Foucault, M. (1995 [1975]) *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Vintage Books.

Foucault, M. (2000a) “The Subject and Power”, in Rabinow, P. (ed) *Power (The Essential Works of Foucault, 1954-1984)*. Volume 3, New York: New Press, pp. 326-349.

Foucault, M. (2002a [1969]) *The Archaeology of Knowledge*. New York: Routledge.

Foucault, M. (2000b) “Space, Knowledge, and Power”, in Rabinow, P. (ed) *Power (The Essential Works of Foucault, 1954-1984)*. Volume 3, New York: New Press, pp. 349-365.

Foucault, M. (2002b [1966]) *The Order of Things An Archaeology of the Human Sciences*. New York: Routledge.

Foucault, M. (2008 [1967]) “Of Other Spaces”, in Dehaene, M and De Cauter, L. (eds) *Heterotopia and the City: Public Space in a Postcivil Society*. New York: Routledge, pp. 13–29.

Friedman, M. A (2000) *Parting of the Ways: Carnap, Cassirer, and Heidegger*. Chicago: Open Court.

Gregory, D. (1994) *Geographical Imaginations*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Haggerty, K. D. (2006) “Tear Down the Walls: On Demolishing the Panopticon”, Lyon, D. (ed) *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*. Cullompton: Willan Publishing, pp. 23-46.

Harvey, D. (1990) *The Condition of Postmodernity: An Enquiry into the Origins of Cultural Change*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Harvey, D. (2009 [1973]a) *Social Justice and the City*. Athens: University of Georgia Press

Harvey, D. (2009b) *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*. New York: Columbia University Press.

Johannesson, G. T. and Bærenholdt, J. O. (2009) “Actor-Network Theory/Network Geographies”, in Kitchin, R. and Thrift, N. (eds) *International Encyclopedia of Human Geography*. Volume 1, Amsterdam: Elsevier, pp. 15-20.

Jameson, F. (1991) *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Verso: London.

- Klauser, F. R. (2012) "Thinking Through Territoriality: Introducing Claude Raffestin to Anglophone Sociospatial Theory", *Environment and Planning D: Society and Space*, 30(1): 106-120.
- Lazarevic Radak, S. (2014) *Nevidljivi Balkan: prilog istoriji post-kolonijalnih geografija (Invisible Balkans: Contribution to the History of Postcolonial Geographies)*. Pančevo: Mali Nemo.
- Laclau, E. (1990) *New Reflections on The Revolution of Our Time*. London: Verso.
- Lefebvre, H. (1976) *The Survival of Capitalism: Reproduction of the Relations of Production*. New York: St. Martin's Press.
- Leatherman, J. (2008) "Challenges to Authority in Global Politics", in Leatherman, J. (ed) *Discipline and Punishment in Global Politics: Illusions of Control*. New York: Palgrave Macmillan, pp. 1-27.
- Lefebvre, H. (1991 [1974]) *The Production of Space*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Lefebvre, H. (2003) "Space and the State", in Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, G. (eds) *State/Space: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd, pp. 84-101.
- Lyon, D. (2006) "The Search for Surveillance Theories", Lyon, D. (ed) *Theorizing Surveillance: The Panopticon and Beyond*. Cullompton: Willan Publishing, pp. 3-21.
- Massey, D. (1992) "Politics and Space/Time", *New Left Review*, I/196: 65-84.
- Massey, D. (1993) "Power-geometry and a Progressive Sense of Place", in Bird, J., Curtis, B., Putnam, T., Robertson, G. and Tickner, L. (eds) *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change*. London: Routledge, pp. 60-71.
- Massey, D. (1999) "Issues and Debates", in Massey, D., Allen, J. and Sarre, P. *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press, pp. 3-22.
- Massey, D. (2005) *For Space*. London: Sage Publications.
- Massey, D. (2009) "Concepts of Space and Power in Theory and in Political Practice", *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 55: 15-26.

- McHoul, A. and Grace, W. (2002) *A Foucault Primer: Discourse, Power and Subject*. New York: Routledge.
- Philo, C. (1992) "Foucault's Geography", *Environment and Planning D: Society and Space*, 10(2): 137–161.
- Santianez, N. (2013) *Topographies of Fascism: Habitus, Space, and Writing in Twentieth-Century Spain*. Toronto: University of Toronto Press.
- Shah, N. (2012) "The Territorial Trap of the Territorial Trap: Global Transformation and the Problem of the State's Two Territories", *International Political Sociology*, 6(1): 57-76.
- Shields, R. (1991) *Places on the Margin: Alternative Geographies of Modernity*. New York: Routledge.
- Slowik, E. (2016) *The Deep Metaphysics of Space: An Alternative History and Ontology Beyond Substantivalism and Relationism*. Cham: Springer.
- Soja, E. W. (1971) *The Political Organization of Space*. Resource paper no. 8, Washington: Association of American Geographers.
- Soja, E. W. (1980) "The Socio-spatial Dialectic", *Annals of the American Association of Geographers*, 70(2): 207-225.
- Soja, E. W. (1989) *Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory*, London: Verso.
- Soja, E. W. (1996) *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Soja, E. W. (1999) "Thirdspace: Expanding the Scope of the Geographical Imagination", in Massey, D., Allen, J. and Sarre, P. (eds) *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press, pp. 260–278.
- Stannard, R. (2008) *Relativity: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Стојановић, Ђ. (2018) „Процесуални заокрет у граничним студијама“, Српска политичка мисао, XXV, 62(4): 9-40.
- Suiskey, D. (2009) *Euler as Physicist*. Berlin: Springer.

Virilio, P. (1995) "Speed and Information: Cyberspace Alarm!", *CTheory*, Available at: <http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=72> [Accessed 09. 03. 2015.]

Virilio, P. (2006 [1977]) *Speed and Politics*. Los Angeles: Semiotext(e).

Warf, B. (2008) *Time-Space Compression: Historical Geographies*. London: Routledge.

West-Pavlov, R. (2009) *Space in Theory: Kristeva, Foucault, Deleuze*. Amsterdam-New York: Rodopi.

Zivkovic, M. (2011) *Serbian Dreambook: National Imaginary in the Time of Milošević*. Bloomington: Indiana University Press.

Djordje Stojanovic

**POLITICS OF SPACE OR SPACE AS
POLITICS AND POLITICAL?**

Resume

This paper deals with the political aspects of the discourse of space on three levels. First, it attempts to identify current changes in the understanding and position of space. Second, it attempts to paradigmatically equate (add or merge) space with the concept of time. Third, it sets space both as a political product and as a horizon for political action. The respatialization of political thought is irreducible to the instrumental manifestations of a territory or state, space is a constitutive element of the sphere of political.

Keywords: politics, space, Third-space, heterotopia, Henry Lefebvre, Doreen Massey.

ПРОСТОРНОСТ И ДРЖАВА: ЗНАЧАЈ СПАЦИЈАЛНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЗА ОСИГУРАВАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак

Упркос тврдњама да ће значај просторног у међународним односима релативизовати, а што је темељено на проценама како ће значај држава опадати, постоје разлози због којих се може тврдити да се то неће десити. Просторно детерминише постављање једне државе у међународним односима. И у том контексту се ништа није променило. Кључни интерес држава јесте да осигурају националну безбедност. Осигуравање националне безбедности, а што укључује и политичку, и војну, и економску димензију, произилази из просторног. Рад се састоји од пет поглавља. У уводном делу је направљен кратак осврт на приступе у којима су изношене тврдње како се мења улога држава у међународним односима, док су у наредном поглављу изнети аргументи у прилог тезе како се тако нешто ипак не дешава. Трећи део је посвећен објашњавању појма националне безбедности и зашто је осигуравање националне безбедности приоритетно за сваку државу. У четвртном поглављу су наведени разлози због којих је

спацијална димензија важна за националну безбедност, а пети део представљају закључна разматрања.

Кључне речи: држава, национална безбедност, просторност, приступ ресурсима, приступ трговачким рутама

1. УВОД

Да ли државе остају кључни актери међународних односа? Да ли је просторно уопште више битно? Одређени број истраживача је током деведестих година XX века доказивао тезу како државе губе на значају. Најдаље је свакако отишао Френсис Фукујама са тезом о *крају историје*. Мајкл Манделбаум (Michael Mandelbaum) означава овај период временом „хегемоније либералних идеја“ (Mandelbaum 2004). Упориште у таквом ставу проналази у чињеници да је за свега десет година, уз подразумевајуће изузетке, најраспрострањенији облик владавине постала либерална демократија. Принципи либералне демократије шире се у свим деловима света, чак и у бројним „традиционалним срединама“, попут средњоазијских, где се организују колико – толико слободни избори, успоставља вишепартијски систем и организује гласање. Такође, у економији су либерални принципи постали апсолутно преовлађујући у свим деловима света, па је и у земљама у којима није постојао вишепартијски систем, попут Кине, прихваћена тржишна економија.

Тумачења како је ово први корак ка уоквиравању сасвим новог, до сада невиђеног система међународних односа, постају честа. Са једне стране су тврдње да ће преовладавањем либерално – демократских традиција, које се заснивају не на увећавању моћи, већ уздржаности, компромису и миру (Baullis, Smith 2001: 163), државе бити додатно ограничене у свом деловању. Важнију улогу имаће међународне организације и различити институти међународног права. Са друге стране, постулати либерализма остају и теорије Жан-Батист Сеја

(Jean-Baptiste Say) и Адама Смита (Adam Smith) о слободном тржишту и економском животу без уплитања државе, што треба да повећа утицај мултинационалних корпорација (и привредних друштава уопште) на све аспекте политичког живота.

Са треће стране, долази до развоја читавог низа доктрина, којима се покушава објаснити да су државе само привремене и превазиђене конструкције. Социјални конструктивисти наводе да су политички актери или актери међународних односа само *друштвене конструкције*, резултат одређених друштвених процеса, а не неизбежна последица карактера светске политике или појединца који доноси одлуке. За овај теоријски приступ су важне идеје, пошто се на њима граде постојеће друштвене структуре, које потом могу бити трансформисане или угашене само под утицајем нових идеја. Осврћући се на сам крај хладноратовског окршаја Александар Вент (Alexander Wendt) наводи да „уколико Сједињене државе и Совјетски савез одлуче да више нису непријатељи Хладни рат ће се завршити. Колективно значење формира структуре које организују наше деловање.“ (Wendt 1992: 392) Карин Фирке (Karin Fierke) наглашава да „конструисати нешто јесте чин којим се ствара субјект или објект који иначе не би постојао.“ (Fierke 2007: 56) Уколико, дакле, политичке елите Срба и Албанаца одлуче да више нису непријатељи и договорно реше питање статуса Косова и Метохије, мења се конструкт и они после извесног времена постају пријатељи. Унутар Париске школе студија безбедности формира се теоријско становиште о међународној политичкој социологији (*International Political Sociology*), која не посматра државу као референтни објекат, већ се ослања на становиште Мишела Фукоа (Michel Foucault) како је унутрашња безбедност (policing, homeland security) само облик владања. (Peoples, Vaughan-Williams 2010: 62 - 75) Уколико се промени облик владања, мења се и перцепција о изазовима, ризицима и претњама, самим тим више неће постојати ни тема „историјских ривалстава“ или осталих „традиционалних узрока сукобљавања“.

То је подстакло Мартина ван Кревелда (Martin van Kreveld) да закључи како ће се државе у будућности борити за своје место у систему међународних односа са другим

корпорацијама: „организације које ће у будућности вршити функције власти биће фрагментираније и међусобно интегрисаније од организација на које смо навикли током последњих 300 година. За разлику од држава, које су барем у теорији једнаке, оне ће, такође, тежити да међусобно успоставе хијерархијске везе. Понекад ће суверенитет бити подељен, као што је тренутно случај у Северној Ирској и као што се на крају може догодити у Светој земљи. Хијерархијска структура у којој су неки политички ентитети у већој мери једнаки од других, такође, подразумева и да ће ти ентитети деловати на већој или мањој дистанци од свог становништва. Стога ће бити у опасности да буду мање репрезентативне и мање демократске од већине модерних држава, баш као што већ сада представнике држава ЕУ и генералног секретара УН-а постављају и бирају владе, уместо да за њих гласају грађани Европске уније, у првом, и света, у другом случају. /.../ Да ли ће наступајуће промене за сваког појединца бити добре или лоше, зависи од његовог пола, породичних веза, економског статуса, друштвеног положаја, занимања, од тога с којим је организацијама повезан, и тако даље.“ (Van Kreveld 2012: 405)

Суштинским опадањем значаја државе смањује се и важност просторне димензије политике. Усмерење либералне демократије је ка правима појединца, заштити и одбрани индивидуалног, а (нео)либералне економије ка географски ограниченим подручјима важним за функционисање односних мултинационалних корпорација. Интереси су тамо где је могућа максимализација профита, у нафтоносним или сличним подручјима, остале области си мање битне или чак безначајне. Државе бране своју територију, спорови који настају због просторног узрокују ратове, а да то често није у интересу појединаца који на ширем простору зарађених страна живе, нити у интересу осталих актера унутрашње и међународне политике (невладине организације, привредна друштва и тд.). „Укидање државе“ и „првазилажење просторног“ представља пут ка миру, регулисању међународних односа на сасвим другачији начин, него што је то било икада у историји. Зашто гинути и трошити новце за наоружавање ради некаквих безначајних простора?

2. ДРЖАВА: НАЈВАЖНИЈИ АКТЕР МЕЂУНАРОДНЕ ПОЛИТИКЕ

„Средином деведесетих година прошлог века распламсала и друга велика теоријска расправа о феномену државе. Наиме, овај приступ је обележен третманом државне аутономије на начин да државна моћ произлази из степена до кога је држава укореењена или *хромозомски* уграђена у *генотип* друштва и *vice versa*. Мутуални однос између државе и друштва не представља однос нултог збира (износ побољшања на једној страни повлачи са собом исти износ погоршања на другој страни) већ позитиван збир (и једна и друга страна се налазе на добитку). Овај однос, који се у мало слободнијој интерпретацији може означити и као симбиотички, подразумева широко засновану интеракцију државе са друштвом, што генерише побољшавање државних капацитета за осмишљавање и имплементацију изводљивих и одрживих развојних политика.“ (Стојановић, Ђурић 2012: 14 - 15)

„Држава је један од највећих регулатора друштвених процеса и односа и њиховог усмеравања ка остваривању најнужнијих заједничких и општих интереса и потреба и због тога држалац легитимног монопола политичке власти и средстава (принудних и других), којима се тај монопол може остваривати. Он, пре свега, на општи начин (помоћу правних норми), регулише политички и правни положај својих припадника (грађана, поданика) и других субјеката и њихове односе који су од јавног интереса.“ Поред тога, она је и „основни и најзначајнији облик политичког организовања друштва, посебна историјски настала димензија политичког система која обухвата *највишу* власт над становништвом које живи на одређеној територији.“ (Матић 1993: 266) „Заштита виталних вредности и интереса, која се оптимизира функцијом државног и недржавног сектора националног система безбедности ослањањем на видове међународне сарадње у сфери безбедности, то и потврђују. Референтне вредности и интереси штите од широке лепезе појава угрожавања безбедности људског, природног и техничко-технолошког порекла, а не само од оружане агресије или субверзивних делатности других држава, што је типично за традиционално

поимање националне безбедности. Најзад, развијеност безбедносне културе човечанства и ефикасност међународне сарадње у безбедности још увек нису на нивоу који би ангажовање државе на пољу безбедности учинио сувишним. Још дуго, државе ће остати доминантни видови политичко-географског организовања свих друштава. Оне ће егзистирати као субјекти међународног поретка. Стога ће опстанак државе и њен национални опстанак, опстанак територија, политичка независност и физичко самоодржање да буду кључне вредности којих се ниједна држава и нација у свету неће својевољно и у потпуности одрећи. Најзад, државе још увек једине поседују све капацитете (људске, материјално-техничке и организационе) за заштиту својих вредности и интереса од највећег броја изазова, ризика и претњи.“ (Мијалковић 2009: 70 - 71)

Упркос раширеним тезама о „крају државе“, дешавања од ескалације глобалне економске кризе 2008. године показују да присуствујемо својеврсном процесу ресуверенизације. Чак и државе које су се делимично одрекле појединих надлежности (пример чланица Европске уније), почињу да захтевају да се им ова права врате. Не постоји други облик колективног организовања појединаца у којем на свеобухватан начин могу осигурати своју безбедност у најширем смислу тумачења тог појма, осим државног. То што су поједине државе „неуспеле“, не значи да концепт државног губи на значају, већ само да се државе деле на „јаке“ и „слабе“. При томе, „јаке државе“ најчешће узрокују слабљење ових других, како би оствариле сопствене интересе. Слабљење перформански једног актера на уштрб другог, значи да ће први адекватније и успешније осигурати своју безбедност, самим тим и безбедност свих становника на тој територији. Безбедност за једног актера углавном подразумева и небезбедност за другог. А безбедност је предуслов свгеа осталог – и успостављања институција, економског развоја, повећавања животног стандарда, политичке стабилности и тд. Самим тим, државе су принуђене да стално увећавају потенцијале моћи. Насупрот идеалистичким поставкама о неопходности утврђивања (трајних?) принципа и правила међународних односа, кључна карактеристика окружења у ком се они одвијају остаје – анархија. Уколико један актер дозволи да га други угрозе, односно да потенцијали

моћи конкурената буду већи, његово место у анархичним међународним односима биће подређено. Такви актери се рангирају у „слабе државе“ које не могу остваривати већину прокламованих интереса, нити у потпуности осигуравати своју безбедност.

3. ОСИГУРАВАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ: КЉУЧНИ ЦИЉ ДРЖАВА

Држава која није способна да осигура националну безбедност, не може бити ни субјекат међународних односа. Она остаје у статусу објекта, па иако може задржати „формално прокламовани суверенитет“, суштински постаје зависна од утицајнијих и значајнијих актера.

Најважнији национални интерес јесте да се држави осигура опстанак, што се директно тиче њене „физичке“ безбедности. Истовремено, национална безбедност постоји да би се штитили национални интереси. У том контексту, национална безбедност и национални интерес су нераздвојни појмови, директно повезани и међузависни. „Уколико се национални интереси поставе градацијски, онда што се више и боље они остварују (задовољавају), то је и ниво националне безбедности виши. Са друге стране, што је ниво националне безбедности виши, то се стварају бољи предуслови за остваривање националних интереса“. (Пророковић 2018: 177) Драган Симић закључује како је национална безбедност „несводиво језгро националног интереса“ (Simić 2002: 32)

Зато је, најпре, неопходно објаснити израз национални интерес. Национални интерес је „највиши циљ“ једне државе, који се мора бранити по сваку цену и свим средствима. Хенри Кисинџер (Henry Kissinger) сликовито описује: „Када тражите од Американаца да умру за нешто, морате бити способни да им објасните да је то у националном интересу.“ (Kelly 1995: 12) Све до Другог светског рата под појмом национални интерес су пре свега подразумевани економски интереси једне државе. Први пут је идеју националног интереса споменуо Чарлс Берд (Charles A. Beard), када је описивао америчке циљеве током тридесетих година XX века. Он тада наводи да

су савремени услови утицали да појмови сковани у Италији XVI, те Француској и Енглеској XVII века, попут *raison d'état*, „династички интереси“ или „воља суверена“, „изгубили ефикасност“ и не одражавају прецизно оно што се њима жели описати. (Beard 1934: 21-6) Разматрање националног интереса у условима велике депресије је свакако морало бити оријентисано на економске и социјалне теме.

Међутим, биполарни поредак, са сучељавањем две суперсиле и брзим развојем њиховог (и не само њиховог!) нуклеарног потенцијала, даје сасвим ново значење овом изразу. Тада се национални интерес повезује са питањем (физичке) заштите сопствене територије. Ханс Моргентау наводи: „запамтите да то није само политичка неопходност, већ и морална обавеза једне нације, да у својим односима са другим нацијама увек следи једну звезду водилју, један стандард размишљања, једно правило деловања: то је национални интерес.“ (Morgenthau 1961: 242)

Уколико је национални интерес „највиши циљ“, онда је национална безбедност „најважнија вредност“, она представља потребу једног народа и приоритетне активности државе, појединаца и друштвених група се усмеравају зарад остваривања те вредности. Истовремено, то је и процес који укључује низ мера како би се без сметњи осигурао трајни, одрживи развој државе, у циљу њене одбране као политичке институције која може заштити појединца и друштво у целини, њихову имовину и животну средину, од претњи које могу значајно ослабити њено функционисање или угрозити добра од посебног значаја. (Пророковић 2018: 180 - 188)

4. ЗНАЧАЈ СПАЦИЈАЛНЕ ДИМЕНЗИЈЕ ЗА ОСИГУРАВАЊЕ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

С обзиром да је један од критеријума државности географски, историја настанка државе је неодвојива од процеса народотворности - повесног формирања народа који насељава територију на којој је држава настала. Културе народа су културе простора на којима се народи формирају. Једна од класификација држава, посматрано из угла политичке

географије јесте и она на обалске, острвске и континенталне. „Обалски народи“ су више били окренути трговини, спајању континенталне унутрашњости са другим прекоморским територијама, „острвски“ су кретали у мисије откривања нових територија, а континентални (седелачки) се фокусирали на производњу. Традиције које су развијане произилазе из географских карактеристика простора је насељаван.

Спајањем исконских традиција и тежњи савремених друштава обликују се карактери држава. То их дугорочно опредељује као таласократске или телуократске. Из тога произилази и спољнополитичко позиционирање препознатљиво кроз агресивно или дефанзивно деловање, структура привреде и тд. Просторно је неодвојиво од државног. У крајњој линији, не постоје државе без територија. Једна од основних одлика државе јесте ефективно владање (управљање) на одређеној територији. Према томе коју и какву територију заузима држава, телуократског или таласократског опредељења, институције дефинишу мере за осигуравање националне безбедности.

У овом контексту се уочавају два разлога значајности спацијалног за националну безбедност. Први је питање одбране државе од спољне агресије и спречавање губитка дела (или целокупне територије). У зависности од рељефа, позиционiranости државе у ширем региону (да ли су у окружењу пријатељске или непријатељске државе) пројектује се и стратегија одбране. Према доступним подацима за 2015. годину оружане снаге Русије располагале су са 15.398 тенкова, Индије са 6.464, Турске 3.778, САД 8.848, Јапана са 678, Велике Британије 407, а Канаде свега 181. Због дужине копнене границе, рељефа терена и опасности од агресије копненим путем, Русија, Индија и Турска су приморане да инвестирају у оклопно – механизоване јединице. Истовремено, то није приоритет и за САД, а на примерима Јапана, Велике Британије и Канаде јасно се види да ове снаге и не играју велику улогу у одбрани земље. Међутим, зато наспрам 12 руских разарача и једног носача авиона, САД поседују 62 разарача и 10 носача, а Јапан 43 разарача. Истовремено, САД имају у употреби 13.444 војна ваздухоплова различите намене, Јапан 1.590, а Русија 3.547. Морнарица и ваздухопловне снаге представљају кључ одбране САД и Јапана, као и низа других острвских

или обалних држава. То је питање географије, а не слободног одређења. Спацијална димензија одређује начин одбране земље, самим тим и усмерава државу на инвестирање у тачно одређене видове војних снага. (Пророковић 2018: 475 - 479)

Други разлог се тиче осигуравања дугорочног економског развоја у циљу одржавања националне безбедности. Без дугорочног осигуравања економског развоја најчешће није могуће одржати политичку стабилност и социјални мир, а такође је и тешко могуће парирати конкурентима у анархичним међународним односима. Ту се јављају два битна фактора везана за просторни аспект: приступ ресурсима и приступ трговачким рутама.

Мајкл Клар (Michael Klare) објашњава како ће највероватнији узроци ратова у веку пред нама бити сукобљавања брзорастуће популације око све оскуднијих ресурса. С убрзавањем индустријализације, у низу азијских држава јавља се јагма за различитим сировинама, а пре свега за енергентима. То је, на пример, најизраженије у региону Персијског залива, али и у неким другим деловима света. (Klare 2002). О „политици оскудице“ (*Politics of Scarcity*) с којом ће се срести човечанство писао је Вилијем Орфулс (William Orphuls) још 1977. године. Његова теза је да се развојни модел западне цивилизације уобличавао током XVIII и XIX века на премиси сталног раста који се може постићи неограниченим коришћењем природних ресурса. У савременом свету су зато речи „мањак“, „оскудица“ или „недостатак“ непожељне, оне се косе с утврђеним моделом развоја и економског раста (Orphuls 1977). Пошто се политичке активности темеље на развојном моделу који је у глобалним оквирима неодржив, јер континуални раст за једну земљу значи и стагнацију или назадовање за неке друге, долази до честих сукоба око ресурса. Поред „ратова за енергенте“ уочљиви су и „ратови за воду“. Према истраживању тима који је предводио Фабијо Фариноси (Farinosi et al. 2018: 286 - 313) пет „најрањивијих жаришта“ укључују сливове Нила, Ганга – Брамапутре, Инда, Тигра – Еуфрата и Колорада.

Други фактор важан за „спацијалну димензију националне безбедности“ јесте приступ трговинским

рутама. Ово се посебно односи на приступ кључним лукама и отвореном мору. Значај трговине разрађеним морским рутама за светску економију је огроман. Чак 90% транспорта роба у међународној трговини обавља се морима (Denmark, Mulvenon 2010: 14). Поједини мореузи су толико важни и за глобалну и за националну безбедност великих сила, да је осигуравање пловидбе кроз њих постало једно од горућих питања у међународним односима. Иако су сукобљени око неких других ствари, сви кључни актери су истакли да се мора обезбедити сигуран пролаз трговачким бродовима и танкерима кроз Црвено море и Молучки пролаз. „Можда делује изненађујуће, али 75% поморске трговине и близу половине дневних глобалних потреба за нафтом транспортују се кроз међународне пролазе (мореузе) и канале.“ (Hoffman 2010: 52).

Како би се ефикасно бориле против пирата, међународне снаге су организовале наизменичне патроле у овим деловима света. У овом контексту посебно је занимљив Молучки пролаз (мореуз), пошто 40% роба у светској трговини, укључујући и 15 милиона барела сирове нафте дневно, прође кроз њега. Најужа тачка је Филипсов канал код Сингапура, широк свега 1,5 наутичких миља. Сарадња у борби против пирата је, ипак, само једна страна медаље. Друга страна је да се међу великим силама води жестока борба за контролу Светског мора, односно главних трговачких рута. Такође, „око 85 одсто светског становништва живи и ради на дубини копна од око 500 километара од морске обале, што се узима као средња граница акционог радијуса авијације укrcане на носаче авиона и домета крстарећих пројектила“ (Шушић, 2004: 200). Контрола Светског мора омогућава и надзор приобаља које се простире у дубину копна, територије на којој је концентрисан највећи део светске популације и привреде.

„Развој међународне трговине утицао је на то да доминантне постану таласократске силе, поморске државе с развијеним трговачким и пратећим војним флотама и лучким градовима преко којих се обезбеђивала купопродаја роба из унутрашњости континента. Државе које то нису на време схватиле или препознале, испале су из игре. Највећи губитник у међународном политичком систему XIX века била је Кина. Заправо, тада су се на најгори могући начин

манифестовали ефекти рђаве (гео)политике кинеских владара, који су занемаривали таласократску димензију моћи. Кинеска економија је у потпуности зависила од европских држава“. (Пророковић 2018: 566)

„Спровођењем свих ових стратегија реализује се таласократска концепција. Тако се остварују два циља: први, спречавају се континенталне силе да слободно, несметано и у пуној мери приступе Светском мору; и други – обезбеђује се економски и политички утицај у широком континенталном појасу, чиме се стварају услови за контролу сировинске базе у дубини континента. Испуњавањем другог циља континенталним силама се избија из руку важно средство за евентуално увећавање економске моћи у будућности – оне више суштински не управљају експлоатацијом ресурса на својој територији, због чега не могу ни постати велике силе.“ (Пророковић 2018: 579)

Без управљања простором, државе не могу адекватно осигурати сопствену националну безбедност. Оне се не могу одбранити од агресивних насртаја конкурената из „анархичног окружења“, не могу имати приступ стратешким ресурсима, самим тим нити утицати на цену енергената или расподелу воде, нити могу осигурати повезивање са кључним трговачким рутама сопственој привреди, што је неповољно за националну економију. Осигуравање националне безбедности, а што укључује и политичку, и војну, и економску димензију, произилази из просторног.

5. ЗАКЉУЧАК

Упркос широко образлаганим тезама како ће значај држава опадати, а њихова улога у међународним односима (светској, регионалној, па чак и националној политици) бити мање важна него у претходним историјским периодима, постоје разлози због којих се може тврдити да се то неће десити. Из става да државе „силазе са историјске сцене“ произлазио је и закључак како ће фактор просторности играти све мању улогу у процесу доношења политичких одлука. Самим тим што државе остају „тамо где су и биле“ на „светској позорници“, отпада и

промовисани закључак о мањем значају спацијалне димензије. Просторно остаје битно, једнако као и раније.

Прво, кључни циљ држава јесте да осигурају националну безбедност. То је предуслов остваривања националних интереса. Друго, просторна димензија је важна за осигуравање националне безбедности из два разлога: одбране територије државе и приступа ресурсима и трговачким рутама неопходним за планирање дугорочног економског развоја. Не постоје други, недржавни актери, било да се ради о међународним организацијама или мултинационалним корпорацијама, који су способни да на свеобухватан начин тако нешто учине. Из географског положаја државе проистиче и њена одбрамбена стратегија, односно политике којима се дефинише приступ ресурсима и рутама (кроз стварање савезништава, вођење рата, билатералне или мултилатералне уговоре и тд.). Просторно детерминише постављање једне државе у међународним односима. И у том контексту се ништа није променило.

ЛИТЕРАТУРА

Baylis, J., Smith, S. (2001) *The Globalization of World Politic*, New York: London: Oxford University Press.

Beard, C. (1934) *The Idea of National Interest*. New York: The Macmillan Company.

Denmark, A. M., Mulvenon, J. (2010) „Contested Commons: The Future of American Power in a Multipolar World“. In: Denmark, A. M., Mulvenon, J. (Eds) *Contested Commons: The Future of American Power in a Multipolar World*. Washington, D.C: Center for a New American Security. pp. 3–48.

Farinosi, C., Giupponi, A., Reynaud, G., Ceccherini, C., Carmo-na-Moreno, A., De Roo, D., Gonzalez-Sanchez, G. Bidoglio, (2018) „An innovative approach to the assessment of hydro-political risk: A spatially explicit, data driven indicator of hydro-political issues“, *Global Environmental Change*, 52: 286-313.

Fierke, K. (2007) *Critical Approaches on International Security*. Oxford: Polity Press.

Hoffman, F. (2010) „The Maritime Commons in the neo-Mahanian Era“. In: Denmark, A. M., Mulvenon, J. (Eds) *Contested Commons: The Future of American Power in a Multipolar World*. Washington, D.C: Center for a New American Security. pp. 49–76.

Kelly, J. (1995) „’Amicable Divorce’ Could Turn Nasty, Experts Say“. *USA Today*, 22 November: A12.

Klare, M. T. (2002) *Resource Wars. The new landscape of global conflict*. New York: Henry Holt and Company.

Mandelbaum, M. (2004) *The Ideas That Conquered The World. Peace, Democracy, And Free Markets In The Twenty-first Century*. New York: Public Affairs.

Matić, M. (1993) „Država“. In: *Enciklopedija političke kulture*, Beograd: Savremena administracija. pp. 266–274.

Morgenthau, H. (1961) *Politics Among Nations. The Struggle for Peace and Power*. New York: Knopf.

Orphuls, W. (1977) *Ecology and the Politics of Scarcity*. New York: W. H. Freeman.

Peoples, C., Vaughan-Williams, N. (2010) *Critical Security Studies—An Introduction*. Abingdon: Routledge.

Simić, D. (2002) *Nauka o bezbednosti: savremeni pristupi bezbednosti*. Beograd: Službeni list SRJ.

Van Kreveld, M. (2012). *Uspon i propadanje države*. Beograd: Albatros plus: Fakultet bezbednosti.

Wendt, A. (1992) „Anarchy is what state make of it: The Social Construction of Power Politics“. *International Organization*, 46 (2): 391–425.

Мијалковић, С. (2009) *Национална безбедност*. Београд: Криминалистичко-полицијска академија.

Пророковић, Д. (2018) *Ера мултиполарности*. Београд: Службени гласник.

Стојановић, Ђ., Ђурић, Ж. (2012) *Анатомија савремене државе*. Београд: Институт за политичке студије.

Шушић, С. (2004) *Геополитички кошмар Балкана*. Београд: Војноиздавачки завод.

Dušan Proroković

**SPATIALITY AND THE STATE: THE
IMPORTANCE OF SPATIAL DIMENSION
FOR INSURING NATIONAL SECURITY**

Resume

Despite the claims that the importance of spatial in international relations will be relativized, based on estimates that the importance of the state will decline, there are reasons why it can be argued that this will not happen. Spatial determines the positioning of a state in international relations. And in this context, nothing has changed. The key interest of states is to ensure national security. Ensuring national security, which includes the political, military, and economic dimension, arises from the spatial. The paper consists of five chapters. Introductory part consists a brief overview of the approaches has been made by different authors in which are made claims that countries will have a less significant role in the future. The second part explains that something like this will not happen.

The third part is devoted to explaining the notion of national security and why ensuring national security is a priority for each country. The fourth chapter outlines the reasons why the spatial dimension is important for national security, and the fifth is final considerations.

Keywords: state, national security, spatial, strategic resources, trade routes

УДК 32+316.42+316.72(497)

Зоран Ћирјаковић*

*Факултет за медије и комуникације,
Универзитет Сингидунум*

ЛИМИНАЛНИ ПРОСТОР КАО ТЕРА ИНКОГНИТА: НИ ДЕБАЛКАНИЗАЦИЈА НИ ЕВРОПЕИЗАЦИЈА

Сажетак

Рад анализира потчињавајуће и десубјективизујуће наличје европеизацијске парадигме и постколонијалне критике на Балкану. Аутор истиче њихов неуспех да одговоре на изазове лиминалног и амбивалентног европског простору у времену неомеђене, глобалне колонијалности. То резултира учвршћивањем слике Балкана као једне истовремено несхватљиве и болесне Европе. Занемарујући природу и значај културалних чинилаца, два, у великој мери супротстављена, приступа Балкану завршавају у сличној патологизацији балканских различитости. Аутор представља релевантна спатијална и новија темпорална уоквиривања потребе за неоколонијалном контролом региона, на које постколонијална теорија није успела да одговори. Фокусиран на радове две канонске ауторке, критичарке балканизма, рад указује да оне нису допринеле препознавању и дискредитацији новог потчињавајућег

* zoran.cirjakovic@fmk.edu.rs

механизма. Он се, уместо на (пост)колонијалну, оријентализовану различитост, „другост“, данас ослања на конструкцију слике једне неисправне „истости“, дефектног, па и болесног европског „сопства“. Штавише, аутор показује да, снажно сугеришући потребу де-балканизације Балкана, критика балканизма делује у синергији са промотерима неоколонијалне „европеизацијске“ парадигме, такође ослоњене на ексклузивистичку, недецентрирану, али нормативну слику Европе. Оба приступа учвршћују опасну илузију да Балканци морају да постану „исти“ да би били прихваћени као Европљани. Значајан део рада је посвећен негативним последицама растућег глобалног утицаја критике оријентализма, нарочито чињеници да су се конотације речи „Други“ и другојачење пренеле на појам другачији, па свако истицање различитости у односу, нарочито унутар Европе, редовно бива схваћено као (ауто) оријенталистичко постулирање инфериорности. Аутор преокреће перспективу и децентрирање Европе обавља анализирајући узроке проблема из лиминалне балканске визуре, ни „исправно“ европске ни „исправно“ не-Западне, односно постколонијалне. Балканизујући поглед на Балкан, сугерише да неки облик нехијерархијског другојачења представља предуслов уважавање различитости и бројних последица чињеница да је историја Балкана била другачије европска, односно да Балкан није учествовао у развијању западних институција и норми, које се сматрају све-европским и које му данас бивају наметнуте. Као један од парадокса и „усуда“ ове оклеветане, реметилачке лиминалности, аутор указује да је другојачење за Србију истовремено фатално и неопходно, да је реч о простору на коме је другост истовремено недозвољена и потенцијално субјективизујућа. Овако фрустрирајућа реалност представља савршену

подлогу за неоколонијализам. Аутор зато истиче важну улогу отуђених локалних елита и истиче да се ослобођена колонијалност, која обећава уклапање и извесност, у Србији лако сједињује са аутоколонијалном жудњом, коју храни и темпорална и спатијална збрка.

Кључне речи: Балкан, лиминалност, десубјективизација, другојачење, постколонијална критика, балканизам, европеизација, колонијалност, аутоколонијализам, Србија

СПАСИОЦИ И НЕСПАШЕНИ НА БАЛКАНУ

Идеја за овај рад о природи невоља са лиминалношћу балканског простора појавила се после дугачког неформалног разговора са амбасадором једне скандинавске земље у Београду. Његова екселенција није крила свој анимозитет према Србији. Пре Београда, службовао је у Перуу и Јужној Африци. Волео је те две далеке земље и разумео њихову различитост. Проблем са географски блиском Србијом и, много више, Србима везан је за то што је, како је рекао, мислио да долази у Европу. Чињеницу да нисмо та његова Европа, коју сматра једином правом и исправном, схватио је као културалну патологију а не различитост која обогаћује континент, обележен склоношћу ка истицању љубави према диверзитету. Ретко се дешава да неки дипломата, а камоли скандинавски, толико отворено искаже своју згађеност. Наравно, то није био први пут да сам слушао култур-расистичке експликације о нашој недозвољеној различитости. Уосталом, актери у Србији су им склонији него странци који не робују дипломатским нормама и са којима сам често разговарао.

Мало ко је задовољан Србијом, архетипском балканском земљом. Ово назадовољство редовно бива подцртано алармистичким истицањем две одреднице, једном временском и једном просторном – „на почетку 21. века“ и „у Европи. Док, по правилу, релевантни спољни актери са одобравањем гледају

само на оне аспекте српске стварности који служе њиховим интересима, у самој Србији, и на десници и на левици, често чујемо да овде ништа није онако како треба да буде. Све је формално ту, али или једни или други, а некада и једни и други, тврде да то није то. Суверенитет није суверенитет. Демократија није демократија. Странке нису странке. Парада поноса није Парада поноса. Јавни сервис није јавни сервис. Независна регулаторна тела нису ни независна ни регулаторна... Листа је дугачка. Ту се постављаја серија питања. Зашто постоји тај несклад? Како га тумачити? Како га отклањати? И, кључно, може ли он уопште да буде отклоњен и ако не зашто?

Потреба да овај несклад буде бар протумачен кристалисала се и у два парадигматична, у великој мери супротстављена, приступа. Један је критички, постколонијални, изникао из Саидове (Edward Said) критике оријентализма (1979). Он је препознао лимиалност Балкана (Bakić-Hayden 2006: 56), али је остао фокусиран на негативне спољне представе о Балкану и начине како су овде оне репродуковане. Покушавао је да Балкан „спаси“ од десубјективизујућих балканистичких стереотипа и тако га врати у Европу, где по оријенталистичким тумачењима не спада, односно припада само географски. Али, критика оријентализма у целој, неиздиференцираној Европи препознаје нормативно, огледно сопство, што ставља европски Балкан у битно другачију позицију од не-европског Оријента. Док се на Оријенту признање и субјективитет везује за отпор другојачењу различитости, на Балкану, који не може да се уклопи у параметре тог нормализујућег сопства, очекиваног од „правих“ и „исправних“ Европљана, пут до субјективизације захтева одређену меру другојачења његове недопуштене и битно другачије патологизоване, унутаревропске различитости. Другим речима, док на Оријенту постоји потреба да другост буде порекнута, на Балкану је неопходно да она буде истицана. Он редовно бива представљен као патолошки и инфериоран зато што не може да буде исти, иако се, пошто је европски, то од њега очекује.

Други приступ је доминантна перспектива европеизације, такође декларативно спасилачка и еманципаторска. Али, истовремено, она је полуга савременог облика неоколонијализма, необуздане, „ослобођене колонијалности“,

колонијалности моћи која, за разлику од класичног колонијализма, није физичка, јако ретко је директно насилна и није спатијално омеђена (Quijano 2000). Она делује глобално, укључујући и полупериферне просторе, снажно се ослањајући на западноцентрични „епистемички нуклеус“, знања која „претендују на универзалну валидност“ (Castro-Gomez 2008: 280). Зато европеизацијска парадигма није отелотворена само у „процесу прикључивања Србије Европској унији“, чији сугерисани крај делује све мање изгледно. Као неоколонијални механизам, који делује унутар Европе, она укључује наметање и индуковање спектра друштвених и других промена у складу са суженим, унитарним схватањем Европе и веровањем у инхерентну супериорност и континенталну смисленост и адекватност „европског модела“, сета норми и институција развијеног на Западу (Castaldo & Pinna 2018: 264).

Овај рад показује да су оба, декларативно инклузивна и оснажујућа приступа – како критика балканоцентричних инкарнација оријентализма тако и парадигма европеизације као панацеа за бројне балканске проблеме – имала немале десубјективизујуће и патологизујуће последице по актере у Србији и остатку региона. Оба су, изгубљена у лиминалности простора – неодређености и неухватљивости његовог положаја; и овде, у Европи, и тамо, на Оријенту, али, истовремено, ни овде ни тамо – сваки на свој специфичан начин допринели игнорисању природе и последица балканске различитости унутар Европе, његовог претварања у непознатљив простор и брисања његових одредница. Први приступ у великој мери због свог антиесенцијализма, ослоњеног и на есенцијализацију самог есенцијализма (Fuss 1989: xii), који пориче „суштинску“ релевантност културалне различитости региона, свдећи је на, у суштини, забрањену другост. Он одражава помодни, релеативизујући и атомизујући постмодернистички став да генерализације нису легитимне, да су увек дисциплинујуће и по себи хијерархијске. Други, пак, због свог есенцијализма, хијерархијски постулираног и изражаваног на све софистицираније и мање транспарентне начине. Наиме, он се више не ослања на дискредитовану онтолошку аргументацију већ посеже за епистемичком привилегијом Запада и пратећом „геополитиком знања“ (Grosfoguel 2010: 30), наводно

инхерентном супериорношћу западних увида. Они бивају представљени без релевантних контекстуалних фактора, који би указивали на њихову суштинску неуниверзалност и провинцијалну природу (Chakrabarty 2000: 9). Европеизацијска парадигма имплицитно постулира супериорност Запада, остављајући Балкан и његова специфична, али конститутивна искуства у сенци поједнако партикуларне западне историје.

Обе перспективе деле културалну слабовидост. Штавише, нису ни покушавале да се озбиљније ухвате у коштац са „невољама с културом“, које су обележиле друштвене науке, а посебно тумачења политичке сфере (Chabal & Daloz 2006). Политиколошки увиди су били вођени, с једне стране, потрагом за „чврстим концептима“ и „универзалном релевантношћу“, што је ометало преко потребно уважавање сложених утицаја културалних силница и њихових последица (Chabal & Daloz 2006: 11-12), а, с друге, схватањем „прво у Европи“, представљеној као синоним за Запад, а онда у осталим деловима света (Chakrabarty 2000: 7). Чак и када говоре о политичкој култури, политиколози нису склони да доследно уваже импликације културалног обрата у друштвеним наукама, који је покренуо антрополог Клифорд Герц (Clifford Geertz) указавши на значај интерпретација и важност значења (1973: 5). Њих није лако уклопити у доминатно политиколошко схватање валидног научног објашњења, иако је културални обрат био скрупuloзан и не посеже за „најекстремнијим релативистичким или анти-позитивистичким аргументима“ (Bonnell & Hunt 1999: 4).

Географска блискост, као и амбивалентно схватање односа не само према Европи већ и према Западу, чине да на Балкану културалне разлике буду још лакше занемариване, а они који на њих указују дисквалификовани било као нативисти било као (ауто)оријенталисти. На Балкану се може видети да децентрирање Европе и плурализација схватања европејства нису обављени ни у политичком и научном мејнстриму ни у постколонијалној критици. Обе школе мишљења су избегавале изазове балканске различитости и амбивалентности простора и биле су склоне су да изједначе истицање различитости у односу на Запад са постулирањем инфериорности. То је, по правилу, било праћено игнорисањем историчности западноцентричних

норми и институционалних оквира, односно последица чињеница да су се развијале на западу Европе и да је затим обављена њихова трансплантација на Балкан, у регион чија је друштвена историја битно другачија, незападна. Нажалост, ни доминатне интелектуалне и политичке елите у балканским земљама нису успеле, или су отворено одбијале чак и да покушају да се консеквентно суоче са природом и последицама лиминалности региона.

Покушавајући да спасавају Балкан – постколонијална парадигма од западних стереотипа, имплицитно сугеришући да јесте „исти“, односно да није суштински различит од слике хомогене, хипер-реалне Европе, која фигурира и у мејнстриму постколонијалне критике; европеизацијска од самог себе, експлицитно инсистирајући да мора да постане „исти“ ако жели да буде „европски“ – допринеле су, свака на свој начин, ревалоризовању старих негативних стереотипа о Балкану и игнорисању природе и укоренености различитости овог дела Европе. Постколонијална критика је оспоравала оријенталистичко, хијерахијско другојачење Балкана вођена западноцентризмом, обележеног специфичним, феноменолошким схватањем „Другог“ и другости. Она је тако обезбедила легитимитет дискредитовању сваког другојачења рубног европског простора чија различитост може бити уважена само уз инситирање на неком облику доследног другојачења. На пример онаквог на каквом су почетком деведесетих година инсистирали елитни антиратни активисти, промотери схватања о „две Србије“, тврдивши да су Друга Србија. Овде је важно истаћи и да су, од почетка насилног распада Југославије, нови десубјективизујући стереотипи, који су давали легитимитет западном мешању и антиполитичком условљавању, и после рушења режима Слободана Милошевића 2000. године – посебно изражена у случају Србије, тачније Срба, и у Србији и ван ње. Може се чак говорити и о систематском етнификовању и редуковању балканизма на „србизам“.

У Србији се данас суочавамо с логиком западне контроле и доминације која је битно различита од класично (пост)колонијалне. Наиме, како је уочио Едвард Саид, оријентализовани „Други“ је на Западу смештан у хијерахијску дихотомију сопство/другост, бинарност која је у себи садржала

просторну и културалну односно расну димензију. Али, потчињавање Балкана као лиминиланог простора и (другачије) европских народа који га насељавају, данас се ослања на један много сложенији механизам. Поред манипулације темпоралном димензијом, постулирања историцизма који уважава само историју Запада као не само нормативну већ, у суштини, за оне који „касне“, аисторијску, ванвременску датост, неоколонијална десубјективизација врши дискурзивну идентитетску операцију која нагласак пребацује са „другости“ као супротности на приближно „Сопство“, наводно несиправну али поправљиву „истост“ неспашених. Држећи се Саидовог дискурса, може се рећи да, истовремено реконституишући старе оријенталистичке односно балканистичке стеротипе, западна „спасилачка“ прегнућа овде индукују и оснажује један унутрашњи, инструментални и утешни (ауто)окцидентализам међу отуђеним елитама. Лиминалност простора је та која омогућава добродошлу плетору саморазумевања, укључујући нарцисоидну аутоокцидентализацију балканских субјеката, који решење види у аутоколонијализму и тиме не само дају легитимитет спасилачком неоколонијалном мешању већ га отворено призивају. Сама чињеница да кључне речи постколонијалног апарата треба оволико квалификовати и објашњавати да би оне овде нешто објасниле илуструје величину невоља постколонијалне критике са лиминалношћу. Ипак, не треба је олако одбацивати. Саидови следбеници су обезбедили важна, оригинална тумачења западног односа према Балкану и његових бројних импликација, која су и данас од немале помоћи.

Дебалканизација слике Балкана, њено одвајање од негативних балканистичких стеротипа, претпоставља претходну балканизацију погледа на Балкан, уважавање смисла и импликација његове лиминалности, културалних и других специфичности којима је обележен балкански контекст. Зато у овом раду преокрећем перспективу и децентрирање обављам анализирајући узроке проблема из лиминалне визуре – ни „исправно“ европске ни „исправно“ не-Западне, односно постколонијалне, што треба имати у виду када размишљамо зашто овде мало тога делује исправно. Уосталом, посматран из западне, недецентриране европске визуре, Балкан је данас

подељен на два дела, оба уоквирена као неуспех – земље несупешно у Европској унији и неуспешне земље које ће, наводно, једног дана бити „европеизоване“ и ући у ЕУ, назване Западни Балкан. Овај рад се ослања на ауторе који су истицали да су (локална) култура, контекст и специфичне, увек партикуларне историчности трајања и промена важне и инсистирали на значају и природи трансформација, укључујући културално превођење, које се одвијају у процесу апропријације западних идеја и норми у сваком незападном и не-само-западном, лиминалном контексту, па и балканском. У овој квалитативној анализи важно место имају антрополошки увиди настали после културалног обрата, културалистички утемељени закључци из регионалних студија и појмови из деколонијалне и, посебно, субалтерне критике. Ова рубна гране постколонијалних студија је једина која је озбиљније уважила културалне чиниоце и зато је била изложена критикама, па и дисквалификацијама, укључујући оптужбе за аутооријентализам, пошто је реч о индијским теоретичарима (Chibber 2013: 179).

У наставку, прво су анализирани темпорално уоквирени аспекти клеветања овдашњих различитости и игнорисања узрока проблема да „то буде то“, да бројни увезени, индуковани или наметнути, дакле туђи институционални оквири, праксе и норме „исправно“ профункционишу и пуне корен у Србији. У трећем делу рада, преиспитана је спатијална димензија, са нагласком на последицама идентитетских избора које амбивалентни положај Балкана омогућава локалним актерима, посебно академским, од којих су неки обезбедили ауру обично резервисану за „објективне“ аутсајдере. Прво су истакнуте неке од противречности приступа балканској различитости инспирисаних постколонијалном теоријом и указано да они подражавају последице савремених мутација оријентализма и балканизма, иако их декларативно осуђују. Затим је анализирана логика која прожима европизацијску парадигму и, истовремено, даје легитимитет колонијалности западне моћи. У закључку је истакнута инструментална улога локалних, тактички охрабриваних и оснаживаних, аутоколонијалних актера, који у десуверенизацији Србије и десубјективизацији наводно културално контаминираних сународника виде

одговор на збрку коју производи лиминалност. Позивајујући на западну спасилачку интервенцију алармистичким тоновима, ови имагинарни окциденталци додатно патологизују Србију, као изузетак који егзистира ван света, страшно место, утвару без преседана, осуђену, без западног туторства, на деструкцију (и самодеструкцију). На самом крају рада указано је да синергија две десубјективизације, колузија импликација доминатне и важне критичке парадигме, обавља дискурзивно брисање балканских светова и испоручује јединствену, псеудооријенталистичку слику безвредне целине, фикцију истовремено претећег и наказног прекида, једне недозвољене, реметилачке унутаревропске лиминалности, коју је потребно испразнити да би у њу биле уписане „исправне“, окциденталистичке вредности и норме, идентитет достојан реифициране, али и даље сужене, хипер-реалне Европе.

„ВРЕМЕ ЈЕ“ ... АЛИ ЧИЈЕ?

Спатијално уоквирена различитост, која укључује релевантне културалне и друге одреднице контекста, има кључну улогу у десубјективизацији балканских актера. Али, она се данас редовно заклања иза, само привидно неутралне и објективне, временске хијерахије, коју производи ексклузивно посматрање европске историје и свођење Европе на Запад. У темељу темпорално уоквиреног клеветања балканских различитости јесте историцизам, наизглед бенигна реинтерперетација оријенталистичке дистинкције између Запада, који је већ (пост)модеран и развијен, и Осталих, представљених као они који још нису (исправно) модерни, односно, на Балкану, европски. Темпорално препакован и привидно превреднован, стари балканистички поглед се данас ослања на сингуларно разумевање историје, испарвног, у основи линеарног историјског, не само друштвеног развоја, као и схватање модернизације као глобалне ур-транзиције, која своју полазишну тачку и модел има на Западу, а која у Србији данас редовно бива представљена као европеизација. Наводно, само треба поновити западну историју, усвојити западни „облик живота“ и „пакет елемената“ који га чине како би и на Балкану напредовале – некада „заостале нације“, данас оне које „још

нису“ довољно развијене односно модерне и европске (Ferguson 2006: 177). При томе, чак и када су универзалност западног модела или могућност његове глобалне примене довођени у питање, та оспоравања, по правилу, нису укључивала лиминалне европске просторе.

Балканским баштиницима постколонијалне критике и бројним предузетницима „европеизације“ региона, мада опет из различитих разлога, редовно је измицало да сам облик живота, као и схватања и саморазумевање на које се ослања, није универзалан, макар у неким аспектима био универзализован у релативно тривијалном смислу глобалне присутности. Штавише, он није ни европски већ је обележје само једног, западног дела Европе. Ипак, по завршетку Хладног рата, магија транзиције је зачарала политичке и интелектуалне елите у два динамична света – поткомунистичком и постколонијалном, који се прожимају и на Балкану. Плетора испреплетаних транзиција, друштвених, економских и политичких, али, истовремено, и постконфликтних, требало је да одведе постјугословенске државе на исту, наводно једину исправно европску дестинацију. Незадовољавајући напредак на овом, туђем путу развоја, модернизације и „европеизације“, уоквиреном као не само једини прави већ и пут који је могуће поновити са закашњењем, постао је и на Балкану важан чинилац изражавања и легитимисања оријенталистичких тумачења, која су имала место у свим кључним западноцентричним телеологијама, па и марксистичкој. Наиме, схватање да западна, „европска историја у себи садржи све друге историје“, да сви дуги пре или касније могу и морају да је понове, Маркс је, говорећи о економском развоју, илустровао метафором која каже да „људска анатомија садржи кључ анатомије мајмуна“ (Chakrabarty 2000: 30).

Оваква десубјективизација је временом само пренета у два темпорално уоквирена механизма. Први је сам историцизам, где је историја Запада уоквирена не само као огледна већ и нормативна. Он игнорише чињеницу да је наводно обавезна коначна дестинација, западни развојни „терминал“, двоструко условљен – не само историјски већ и контекстуално. Он зато више није доступан ни онима који су на Балкану „европеизацијске“ процесе отпочели са закашњењем.

Зато је овако, темпорално преобликована хијерархија само привидно инклузивна. Она стару, оријенталистичку класификацију простора и припадајућих им култура не доводи у питање већ је једноставно пребацује у мање транспарентну, темпоралну раван, нудећи утешно историцистичко „још нису“. Али, имајући у виду поменуте одреднице западноцентрично схваћеног европејства, оно има тенденцију да постане старо оријенталистичко „никада не могу бити“. То, на пример у случају Бугарске, али и мање лиминалне, мада и даље балканске Хрватске, може бити пренебрегнуто из „виших“, политичких и стратешких разлога, где мањи степен амбиваленције или снажни анти-руски сентимент на Западу олакшавају инструменталну реалполитичку слабовидост и тактичко одустајање од неооријенталистичке визуре. За остале државе на „неевропеизованом“ Западном Балкану и даље важи закључак, који су анализирајући класично постколонијални, индијски контекст извели културално освешћени субалтернисти – тако и Србија остаје затворена у „имагинарној чекаоници историје“ (Chakrabarty 2000: 9), из које је све теже чак и замишљати „европски“ излаз.

Временска димензија долази до изражаја у бројним, свакодневним, често баналним култур-расистичким описима наше стварности. У њима је тешко разлучити заостајање у временском смислу од културално уоквирене „ретардације“ грађана односно народа. Ово се може илустровати репрезентативним ставом, који је наишао на одобравање на друштвеним мрежама, пошто га је на елитистичком Твитеру поделила Весна Пешић, социолошкиња, јавна интелектуалка и некада водећа грађанска политичарка: „Србија је страшно заостала земља, то је одговор на сва питања“ (2018). У бројним афирмативним реакцијама има оних који су засталост схватили као интернализацију замишљене друштвене и културалне патологије, па говоре о „заосталима у главама“; затим оних који истичу временско разумевање, што илуструје реакција са сликом авиона *AirSerbia* и натписом „Поштовани путници, ускоро слећемо на Балкан, па вас молимо да померите ваше сатове 25 година уназад. Хвала“; до споја оба значења и представљања Србије као „цивилизацијски заостале“ (Пешић, 2018). Чак и када је изражена чисто временски, ова дискурзивна операција

врши једну само привидно бенигнију десубјективизацију. Она, донекле из разлога везаних за политичку коректност, подсећа на оквир који је у класичним оријенталистичким наративима био резервисан за инфантилизоване становнике Подсахарске Африке, представљене не као супростављене модерности већ неспособне за њу. У случају (Западног) Балкана, као не толико антиевропског колико непогодног за „европеизацију“.

Било да сугеришу потребу надзора, званичног или неформалног западног туторства, било да нас једноставно смештају у годоовску чекаоницу историје, темпорално препаковане хијерархије полазе од схватања да је историја Запада нормативна и нормализујућа. Чињенице да деценије транзиције нису испоручиле очекивано „европски“ резултат, чак ни у декларативно европеизованој Хрватској, чини да расте број текстова и научних радова који одлазе корак даље и наводне несупехе, не само „Западних Балканаца“, уоквиравају као де-европеизацију (Castaldo & Pinna 2018). Фаталистичке тонове аутоколонијалне инкарнације балканизма оличава текст обајављен под насловом „Да ли Европа губи Балкан?“, са поднасловом који истиче да је „широм Балкана, процес де-европеизације свеобухватан и радикалан“, чији аутор „упозорава на нови круг сукоба и наговара Европу да се поново ангажује“ (Jergović, 2017). Распрострањеност и дубока укореењеност оваквих тумачења међу локалним „либералним“ елитама, указује и на искључујући смисао европеизацијске парадигме. Она трендове на Балкану, чак и онда када су „исправно“ историјски, дакле сасвим у складу са „европским“, уоквирава као балканску патологију.

Други, нетранспарентнији механизам десубјективизације везан за пребацивање наводно културалне хијерахије у темпоралну раван, представља дискурзивна операција која чини да историја Запада, тачније историчност западноцентричних прескрипција, буде, у суштини – избрисана. Оне нам редовно бивају представљене као аисторијске датости, све-европске прескрипције без прошлости, при чему бива сугерисано да је реч о стандардима деловања и „највишим“, што значи европским вредностима. У Србији ова деисторизована слика бива оснажена и рационализована деловањем аутоколонијалних академских и активистичких кругова. Они јој, с једне стране,

дају легитмитет локалних зналаца, док, с друге, служе да неутралишу аутохтоне покушаје отпора и дискредитују тврдње да је реч антиполитичкој машини у служби западних центара моћи, који бивају представљени као глобални, интернационални или „међународна заједница“. Наиме, западни ауторитети и овдашње елите редовно говоре као да норме које су се појавиле на Западу, и које „морамо“, колико данас, да спроведемо – од либералне демократије и владавине закона до „Параде поноса“ и истополних бракова – немају своју историју. Последична патологизација и десубјективизација Србије и, посебно, њених аутономних политичких субјеката остаје скривена иза флоскула као што су „Данас, на почетку 21. века...“, „У Европи, 2019 године...“ или, једноставно, „Време је...“.

Ова темпорална операција врши брисање историчности западних прескрипција тако што их представља као истовремено аисторијске датости и мерила исправности односно европејства незападних субјеката. Логику, као и механизме на које се ослања, илустроваћу на примеру хомоколонијализма (Rahman 2014: 274), где положај растућег броја родних и сексуалних мањина, као и интереси њихових самопроглашених представника, „све више постаје део западних стандарда ‘цивилизованости’“ (Kahlina & Ristivojević, 2015). Реч је о специфичном идеолошком механизму инструментализације ЛГБТ и сродних субјеката. На њу се функционисање ослобођене колонијалности данас снажно ослања баш на лиминалним европским просторима као што су Балкан, Турска и Русија. За потребе овог рада довољно је истаћи да хомоколонијализам има корене у хомонормативности (Duggan 2002: 175-176), која је, уместо хетеронормативности, важног одележја раније, у међувремену проказане инкарнације национализма на Западу, временом наметнута као мерило „подобности“, критеријум уважавања грађана у западним земљама, у којима је хоманционализам убрзо после преломних догађаја 11. септембра 2001. године препознат као нова оперативна идеологија (Puar 2013). Хомонормативност, транспонована са нивоа „добрих“ грађана на ниво држава у светском систему, омогућила је да хомоколонијализам у јако кратком року постане важна, политички јефтина и делотворна алатка у међународним односима, посебно на лиминалним просторима

где је успостављена мрежа „невладиних организација“, важних неоколонијалних трансмисија. Она олакшава људскоправашко мешање у унутрашњополитичку сферу у непокорним државама ослањајући се на брисање историчности и идеолошке природе кластера хомонационалистичких норми, који укључује „Параде поноса“ и истополне бракове.

Уважавање њихове историчности, чињенице да, на пример, нигде на Западу пре 2000. године није било истополних бракова, указало би на друштвене и политичке борбе, историју која је претходила захтеваној промени. Другим речима, релевантно питање није зашто истополни бракови могући у Србији 2019. године већ зашто то нигде нису били 1999. године. Навешћу примере уоквиравања ове две деисторизоване норми развијене на Западу. Обе, не само у Србији, делују у склопу потчињавајуће неоколонијалне антиполитичке машине (Ferguson 1990), коју покреће идеологија рода, позивање на положај, права и видљивост тактички привилегованих родних и сексуалних мањина. Она деполитизацију и десубјективизацију обавља тако што, заклоњена иза деисторизације западних норми, представљених било као универзалне било као европске, намеће схватање да, на пример, „право за одржавање скупа као што је Парада поноса не видим као право на различитост, него елементарно људско право на постојање“ (Биљана Србљановић према Радоја, 2013). Игнорисање последица балканских различитости истицањем овако деконтекстуализоване темпоралне равани отвара пут плетори клеветничких аутоколонијалних наратива – од дискурзивне нацификације до слике нагативног изузетка без преседана у Европи или свету. Тако је, поводом забране „Параде поноса“ у Београду септембра 2011. године, угледни политиколог на свом Твитер профилу објавио „Вајмарска Србија је на коленима. На наредним изборима фаворити су црква и пивница.“ (Ејдус, 2011), да би касније, истим поводом, само годину дана пре него што је у Београду одржана прва редовна „Парада поноса“, водећа аутоколонијална активисткиња изјавила:

Већ 13 година не усвајамо најелементарнију ствар, а то је одржавање Параде поноса. Војаџер је отишао у међузвездани простор, Македонија ће пре да реши проблем свог имена и Турска да уђе у ЕУ

него што Србија успе да организује Параду поноса.
(Светлана Лукић према Радоја, 2013)

Устаљено одржавање чак и ривалских „Парада поноса“ отворило је врата инструментализацији нове хомонационалистичке норме – „озакоњења истополних заједница у Србији“. Активистичка новинарка текст на ову тему, насловљен „Време је“, закључује речима – „крајње је време“ (Јовановић, 2018). Она се позива на само привидно локалну историју, у стварности временски след апропријације западних норми које су претходно успешно наметнуте или индуковане у Србији коришћењем нормативног и других облика индиректног насиља. Први модерни истополни брак на свету склопљен је 2000. године у Холандији, а затим и у неким другим државама, углавном најбогатијим западним земљама. Тамо где су истополни бракови постајали могући, по правилу је деценијама трајала друштвена борба, са снажним отпорима који су временом савладавани. Дакле, они у овим земљама имају своју друштвену историју, обележену успонима и падовима, пре него што се појавила било критична маса, задовољавајућа мера друштвеног нонсензуса, било спремност највиших судских инстанци да делују, чиме је омогућено прихватање ове норме. На пример, Барак Обама (Barack Obama), када је 2007. године истакао кандидатуру за председника САД, био је декларативно против, да би „еволуција“ његовог става наводно почела 2010. године, а маја 2012. године „постао је први председник који је подржао истополне бракове“, што је био потез са немалим политичким ризиком у дубоко подељеној земљи (Steinmetz, 2015). Обамини најближи сарадници су касније потврдили да није било реч о еволуцији већ да их је председник све време подржавао, али му је саветовано да то не каже јавно (Sink, 2015).

Србији на Балкану и њеним лидерима се то не дозвољава. Не оставља се могућност да живимо нашу друштвену и политичку историју и сами мењамо односе и ставове већ се захтева да, практично преко ноћи, ископирамо различите продукте западне историје, сасвим игноришући дугачке, често јако „прљаве“ друштвене борбе и оштра сукобљавања којима су углавном биле обележене. Ако то не можемо, или ако већ колико сутра не усвојимо новоуспостављену

западноцентричну норму, или ако њена трансплатација не успе и не да „задовољавајући“ резултат, ако „то није то“, „право“ или „исправно“, онда, по правилу, следује класична балканистичка патологизација овдашње различитости. У најбољем случају инфантилизација, оличена у тврдњама привилегованих хомоколонијалних актера да смо незрели, да „и поред успешног Прајда друштво у Србији није ни приближно сазрело и постало толерантније“ (Маринковић, 2018). Привид легитимитета темпорално уоквиреним хијерахијама обезбеђује и бркање рачунање времена, календар који је заједнички, са протоком времена. Наиме, 21. век, односно 2019. година, саморазумљиве су одреднице нашег календара, али не и наше историје. У поменутиим флскокулама оне реферирају на историју Запада; не на неку заједничку, истински европску историју и заједнички развој. Тако ни време на које мисле када кажу „време је“ није наше већ западно време, темпорална маска (ауто)колонијализма.

Балканске државе могу бити субјекти само своје историје. Покушај да буду насилно угуране у туђу историју, посебно ону лажно представљану као европску, води у патологизацију и фрустрације. Ствара слике хроничне незрелости, па и непоправљиве негативне изузетности. Тако се и иза типичне ауторасистичке и фаталистичке тврдње једног српског историчара, да се „етно-патологија европске историје неизоставно реализује и на Балкану и то у свом нарочито девијантном облику“ (Милошевић, 2019), крије одбијање или неспособност да се уважи чињеница да је Србија живела једну не само другачије европску историју већ историју несамерљиву за западном, која је епистемичким насиљем, снажно ослоњеним и на аутоколонијалне академске субјекте, прихваћена као европска. Овакво, темпорално уоквирено клеветање балканске другости, било стратешка било наивна замена историјских равни, данас је посебно изражено када је реч о Србији. Олакшавају га четири чињенице, од којих су неке помињане и у критици балканизма. Прва, Срби су „бели“, а „расизам без расе“ (Valibar 2007: 85) делује прихватљиво чак и у многим либералним круговима. С њом у вези је друга – начин како је током релативно кратке, „постисторијске“ заграде времена, улога Срба у ратовима обележеном распаду Југославије

на Западу представљена као, у основи, антисторијска и антицивизацијска, а сама Србија као право „срце таме“ (Rodriguez, 1999). Трећа, Срби су углавном хришћани, што чини да очекивања, опет првенствено у декларативно либералним круговима, буду другачије калибрисана. Толерише се мање кашњење него када је реч о балканским муслиманима, и притисак нормативног насиља је много снажнији. И, коначно, у позадини свега је четврта, спатијална димензија – Балкан, а тиме и Србија, јесте у Европи, која и даље „постоји“ само у искључујућој једнини.

КОЈА ЕВРОПА?

Док пропагатори недецентриране, ексклузивистичке парадигме европеизације, културално још мање осетљиве варијанте глобално хегемоне транзиционе парадигме, нису ни покушавали да озбиљније уваже природу и последице различитости балканског простора, постколонијална критика је, пак, заробљена у дихотомији Запад/Оријент и урођена у деконструкцију, углавном игнорисала импликације културалних различитости. При томе, она није била довољно консеквентна и није довела у питање не само схватање Европе као неиздиференциране, унитарне целине већ ни западне телеологије. Сама је, како је указано у деколонијалној критици, репродуковала неке од кључних западноцентричних премиса, како марксистичких тако и постструктуралистичких и постмодернистичких. Углавном је деловала у сенци западне епистемичке надмоћи и прихватала је расположиве рефернце, остајући ограничена, чак и у својим радикалнијим, неограмшијевским гранама, на давање легитимитета алтернативним облицима „истог“, дакле западног (Mignolo 2011: xxviii).

Делујући на трагу постколонијалне теорије, док се бави репрезентацијама Балкана на Западу и начинима како су те менталне мапе и режими знања бивали репродуковани у Србији и другим земљама, критика балканизма иде плодноносним путем. Ипак, то је западноцентричан поглед, који Балкан посматра из перспективе запада Европе и углавном тумачи чему је све служио Западу. На пример, постао је, као

и Оријент, „спремиште негативних карактеристика науспрот којих је конструисана позитивна и самозадовољна слика 'Европљанина' и 'Запада'“, али је, за разлику од Оријента, био и „унутрашња тамна страна“ (Todorova 2009: 188). Проблеми долазе до изражаја када, често на ободима својих драгоцених увида, критичари балканских инкарнација оријентализма, углавном накратко, западноцентрични поглед замене балканоцентричним. Дакле, онда када, уместо деконструкције западњачког „замишљања Балкана“ и његових локалних репродукција, покушају да скицирају визију излаза из балканског шкрипца или „објасне Балкан“, ухвате његов смисао. Да би илустровао мањкавости постколонијалних одговора на изазов лиминалности, фокусираћу се на референтне радове Марије Тодорове, која је покушавала да свој „анти-балканизам“ одвоји од постколонијалне теорије (2009: 202), и Милице Бакић-Хајден, која је директно примењује и говори о „оријенталистичким варијацијама не тему Балкан“ (2006: 30).

Тодорова у поговору другог издања свог семиналног дела тврди да је мало пажње посвећено седмом поглављу књиге „Балкан – реали“. У њему је покушала да се одмакне од деконструкције западног погледа и објасни шта Балкан јесте – и, на самом крају поглавља, сугерише шта мисли да неће остати. Неуверљиво истичући, два пута, да то чини без било каквог вредносног суда, она пише да је „османско наслеђе као континуитет у сталном опадању“ и да се балканске државе „постојано удаљавају од османског наслеђа, а тиме и од свог балканства“, да би пар редова касније отишла још даље и написала да свака „реификација карактеристика“ османске и друге две „империјалне традиције“, које су имале значајан утицај на Балкану, може бити само „објект идеолошке пропаганде“ или „површна вежба из политичких наука“ (Todorova 2009: 188-189). Али, углавном приказано, османско наслеђе овде није укореењено само на нивоима на којима делују идеолошки апарати, који су на Балкану и сами прожети овим динамичним наслеђем. Оно је укореењено, „реификовано“ – што, наравно, не значи непромењиво и петрификовано – на бројним нивоима, од самовредновања појединаца до друштвених односа, и, по правилу, снажно условљава деловање и саморазумевање и актера који верују да су се од њега удаљили, па и да су се

искоренили из Балкана. При томе, једна од манифестација „невоља с културом“, како указују Патрик Чабал и Жан-Паскал Далоз, јесте да доследно, скрупулозно узимање у обзир културалних чинилаца чини да важни политиколошки увиди постају првенствено интерпретативни и многима почињу да делују ненаучно (2006: 33). Често баш као поменута „површна вежба из политичких наука“.

Иако истиче да је балканизам „сместио Балкан у једну когнитивну панцир-кошуљу“ (2009: 193), сама Тодорова, да се надовежем на њену метафору армиране војне опреме, Балкан посматра из армираног возила – „тенка“ западноцентризма. У њему, иако је претесан да обухвати балканску различитост, има довољно места и за „панцир-кошуљу“ балканизма и за мисао оних који, као Тодорова, са самог Балкану критикују балканизам инспирисани постколонијалном теоријом. Наиме, она ослобађање Балкана од терета метафоре Балкана, набијене пежоративним значењима и претворене у глобалног баука, симбол иних зала модерног доба, везује за ослобађање од „балканства“ и уско схваћеног османског наслеђа. Ослоњена на предгерцовско схватање културе и њене улоге, а чини се и пишући поговор другом издању под утицајем још несахрањене постисторијске утопије (Фукуама 1992), Тодорова говори о „крају историјског Балкана и османског наслеђа“ (2009: 199). Дистанцирајући се од постколонијалних студија, које наводи само као инспирацију (2009: 192), и истичући да Балкан није искусио „колонијалне недаће“, Тодорова иде, за тему којом се бави, уским путем „историјског приступа“ (2009: 194). Она тако остаје унутар дисциплине која је јако мало учинила да превазиђе евроцентризам, тачније западноцентризам. Штавише, и у њеном раду се препознаје да је „евроцентризам одређујући принцип наше конструкције историје – не само у евро-америчкој историографији, већ и у спатијалним и темпоралним претпоставкама доминантних историографија широм света“ (Dirlik 1999: 3).

Пишући у времену ревитализованог, мада у великој мери посрбљеног балканизма, Бакић-Хајден, пак, осећа потребу да се правда. Она истиче да се њена „критичка анализа само привидно манифестује као анти-европска или анти-западњачка“, као и да се њено „анти“, негација коју врши,

odnosi pre svega na *predstave* o sebi kao evropskom „drugom“ i u tom smislu je u funkciji samoafirmacije tog drugog, odnosno upućuje na potrebu za uspostavljanjem dijaloga na osnovu uzajamnog poznavanja i uvažavanja. (Bakić-Hayden 2006: 10)

Под теретом антиесенцијализма, али и лукавстава западноцентричности, она проклизава назад, у удобно наручје Запада, захтевајући да је пратимо на том (сингуларном?) путу „еманципације“ и „ослобођења“. Тако баук балканског менталитета, кога прво назива „испразном синтагмом“, пар параграфа касније постаје „затвор“, у који смо се, испада, сами затворили прихватајући оријенталистичке стереотипе о себи. Испрва, није јасно ко је више крив за „затварање“ – ми, који смо показали „властиту немоћ пред утваром једне представе о себи“ или Запад, који је створио ову утвару, да би убрзо било појашњено да смо сами криви што, наводно, одбијамо да га напустимо:

Менталитет тако постаје затвор на који се стално жалимо, али га не напуштамо јер му знамо „правила“. Изван затвора, треба ли уопште помињати, је изазов слободе, а са њом и одговорности за своје поступке. (Bakić-Hayden 2006: 27-28)

Проблем је у томе што је ослобођење над којим Бакић-Хајден лamentsира само друго име за европеизацију у недецентриарном, по нас десубјективизујућем смислу вестеренизације. Ту њена критичка мисао (не)очекивано стиже на терен заводљивих ауторасистичких увида историчарке Дубравке Стојановић, водеће заговорнице културално слабовиде европеизацијске парадигме у домаћим академским круговима. Она, ипак, одлази корак даље и наводи нас да размишљамо о болници:

Да ли бисмо на основу постављене „дијагнозе“ могли да препишемо „терапију“? Ако бисмо, на пример, прихватили да смо у прошлости, због високе цене, пропустили многе модернизацијске возове и због тога платили још више, можемо ли да пробамо да уђемо у композицију која данас стоји на колосеку и чека на нас? Или ћемо, поново, платити вишу цену? (Стојановић 2010: 16)

И Бакић-Хајден нуди песимистичку слику будућности и проблем види у нама. С једне стране смо „ми“, који се жалимо, и „изазов“, на који не умемо да одговоримо, при чему и сама, као и Стојановић, сугерише да на њега можда никада нећемо моћи да одговоримо, везујући срж проблема за нашу – неевропску и лошу, а испада некако и менталитетску – љубав према „’правилима““ (2006: 27-28). Зато је њен гест само декларативно антиесенцијалистички, и у крајњој инстанци испоручује само један софистициранији (ауто) оријенталистички приказ, стидљиво критичан према Западу. Сама демонстрира да је менталитет постао *denkverbot*, али из њених реченица провирује не један већ два менталитета – балкански и западни, који нам упорно бива представљен као не-менталитет. Зато не чуди да је код Бакић-Хајден, као и код Стојановић, ван затвора односно болнице нема ничега другог до западног менталитета и сензибилитета. Она бира да их представи речима „слобода“ и „одговорност за своје поступке“, што је не само покровитељски већ у први план ставља једно битно другачије, индивидуалистичко, западно саморазумевање и центрирани, независни селф на који се ослања (Петровић 2011:21-23). Дакле, и Бакић-Хајден наше избављење везује за позапдањачење, даљу „колонизацију ума“, која, иначе, није била у фокусу постколонијалне критике, иако је претходних деценија постала једна од важних тема антиколонијалне критике (Thiong’o 1986).

Док Тодорова и Бакић-Хајден завршавају у наизглед бенигном, самопротивречном антиоријенталистичком неооријентализму, оне истовремено постављају основе да критика њиховог тумачења проблема и визије решења буде дисквалификована као аутооријенталистичка и нативистичка. Обе ауторке имплицитно поручује да можемо да будемо другачији, али само ако смо у суштини исти, ако је то нека „лајт“ разлика, какву су у Београду склоне да прихвате чак и многе отуђене космоплите, све бројнији „либерални“ култур-расисти, које сам назвао „Случајни Срби“. Обе ауторке излаз из ребуса нашег менталитета и сензибилитета виде у, у суштини, прихватању једног другог менталитета – који, наравно, пошто прожима хегемонију Запада, чији је један од прерогатива способност да дефинише „универзално“, себе не

назива менталитет. Селективни антиесенцијализам Тодорове и Бакић-Хајден не оставља простора ни за, на пример, схватање културом условљеног саморазумевања, понашања, избора и одлука као пробабилистичког – вероватноће да ће појединац социјализованом у једном окружењу на сличне изазове одговарати на сличан начин.

Тодорова и Бакић-Хајден нас гурају на терен на коме царује западна есенција, камуфлирана позивањем на високопарне флоскуле са ауром универзалног – појединац, аутономија, слобода деловања, људска права, итд.. Оне су проглашене за нека, ваљда неесенцијална, својства замишљене декултурализоване индивидуе, али непријатно подсећају на пожељно саморазумевање типичног западњака. Заробљене у евроцентричном оквиру постколонијалне теорије, оне, иако, наравно, не говоре о европеизацији, избављење региона виде у дебалканизацији, дакле нуде исто „решење“ као и много бројнији предузетници еврпеизацијске парадигме. Али, пошто нас то „решење“ оставља са производима туђе историје, само декларативно заједничке, питање је да ли европеизација као дебалканизација може овде да донесе ишта више од „сенки“, „лоших копија“ и „фикција“ западноцентричних норми, њиховог „лошег извођења“ – неизбежног несклада који храни старе балканистичке стеротипе. Заробљени у „затвору“ западноцентризма, слици Европе коју као да се плаше да издиференцирају и плурализују јер то призива баук другости, баштиници критике оријентализма на једном непогодном и тешко ухватљивом, лиминалном простору не успевају да се изборе са „плимама и осекама“ појмова „Европа“ и „Оријент“, док њихову разорну снагу углавном везују за представе и имагинацију (Вакић-Хајден 2006: 19). Нажалост, Тодорова и Бакић-Хајден завршавају преблизу балканизма од кога су кренуле. Њихов рецепт је постаните исти да вас не би клеветали зато што сте другачији Европљани. Учините немогуће – ухватите плиму „Европе“ и оставите „Оријент“ насукан на пучини.

Шта, у суштини, Тодорова и Бакић-Хајден на индивидуалном нивоу захтевају од Балканаца постаје јасније ако се окренемо мисли Јулије Кристеве, која ретко помиње и Балкан и („своју“) Бугарску, али истиче да „нигде човек

није више странац него у Француској“ (1993: 30). Балкан својим становницима отвара плетору могућности, избора саморазумевања, идентификацију у распону од националне до космополитске, чак и западњак(иња). Наравно, и осећање различитости или „чудности“, неприпадања, које увек може бити дубоко лично. Питање културалних корена, улоге коју они и на Балкану имају у обично болним личним и друштвеним идентитетским биткама, постављала је и Кристева, описивана као Францускиња бугарског порекла, иако је сама одабарала да се изјашњава као космополиткиња. Кристева је у „штиту порекла“ видела првенствено замену за „идеолошку маску“, која је нестала заједно са „банкротом марксизма и ранама које је он отворио“ (1993: 1-2). Она своје уточиште у Француској налази у „заједници појединаца који су различити и слободни“, сугеришучи један лични, али јасан одговор на, за њу само реторичко, питање „интеграције“ са каквим се данас у Француској суочавају бројни имигранти из арапских земаља: „да ли се може показати да су 'апстрактне' предности француског универзализма супериорније од 'конкретне' користи коју, на пример, доноси муслиманска марама“ (Kristeva 1993: 47).

Лични избор Кристеве, која истиче да је у Француској остала странац, јесте оно што нам као излаз из балканистичког усуда нуде Тодорова и Бакић-Хајден. Заробљена у евроцентризму, а чини се и привилегованости својих икона, скоро без изузетака не-западних научника који предају на западним универзитетима, све што је, сем осуде, постколонијална критика понудила као одговор на негативне балканистичке стереотипе, јесте да пребаци проскрибовану балканску различитост из спатијалне у темпоралну раван. Она један лимиални простор „спасава“ тако што га из табуизирани другости пребацује у западну прошлост, у коју је увек могуће учитати утопијско обећање, и успут га инфантилизује. Да би нас Запад прихватио и да би се самоафирмисали, да би, није најјасније, он нас или ми сами себе ослободили балканистичког терета, Тодорова и Бакић-Хајден сугеришу да треба да оставимо оно што Балкан чини Балканом, а нас Балканцима, да је то налик „'прошлости коју је Запад већ проживео' и која се може оставити без губитка“ (Honig 1998: 206-207).

УТЕХА КОЛОНИЈАЛНОСТИ И АУТОКОЛОНИЈАЛНА ЖУДЊА У СРБИЈИ

Збуњује да када прођете кроз утемељену, инспиративну и проницљиву критику балканизма – откријете да две водеће критичарке решење виде у дебалканизацији Балкана. Балкански унутрашњи други је део „европског“ сопства с којим постколонијална теорија није знала шта ће. Као део Европе, Балкан није могао да послужи као „сурогат сопства“ или „подземно сопство“, које у контексту доприноса европској култури помиње Саид када говори о инструментализацији Оријента (1979: 3). Наиме, сваки пут када би на Балкану Запад „истоварио“ своју мрачну, неславну страну, своје моралне поноре и бешћашћа, они су се хипер-реалној Европи враћали као бумеранг. Озлоглашени, наводно неуништиви „балкански духови“ (Kaplan 1993) по правилу су били само изгнани духови „европске“ прошлости. Зато дебалканизација Балкана у постколонијалном, критичком, као и у европеизацијском, хегемоном дискурсу, прикрива жељу да нестане, да га нема. Балкан се ту, пратећи Саидову мисао, открива као бескорисан. Идентитетски је неупотребљив, тачније прескуп, и зато је анти-балканистички дискурс често пођеднако песимистичан, хистеричан и мрачан као и балканистички. Ни он није у стању да понуди „излаз“, који се не би сводио на брисање, истовремено непознатљиве и оклеветане *terra incognita*, праћене жудњом за уписивањем новог, „исправног“ садржаја, фантазијом о некој (пост)модерној европској *terra nullius*.

Тодорова и Бакић-Хајден остају безнадежно запетљане у балканској различитости – чињеници да јесмо неки други и другачији Европљани. То је збрка, која, наравно, није само идентитетска или језичка. Неке од узрока неуспеха њене деконструкције уз примену постколонијалне теорије, ослоњене на феноменолошко схватање другости, одлично илуструје горепоменути преседан. Њега су почетком деведесетих година учинили елитни београдски антиратни активисти када су сами себи дали назив „Друга Србија“, обавили тактичко другојачење, изврнули хијерахију, коју је Слободан Милошевић неочекивано децентрирао, и бинарност, коју су Саид и следбеници истовремено критиковали и репродуковали.

Унутар амбивалентног, лиминалног простора појављују се овакве опције, али, у сенци западне моћи, оне нису доступне свима. Самоокцидентализација која је обавила „Друга Србија“, користећи једно инструментално, субјективизујуће другојачење, није производ изузетних околности, неке милошевићевске заграде времена, већ одраз продуктивне амбиваленције на полупериферији, у крајини Европе, неукротивости на коју две декларативно спасилачке, научне колико и политичке перспективе у потрази за извесностима, немају одговор.

Наравно, иста логика се не сме применити унутар Европе – Друга Европа није дозвољена. За разлику од његових отуђених елита, сам лиминални простор какву-такву субјективизацију може да оставри само кроз истост, „европејство“, тачније извођења истости. Њихова ваљаност бива процењивана на Западу мешавином интересних, експлицитно политичких, и „објективних“ стандарда, који су, наравно, и сами политизовани. Налик су класично колонијалним, само везани за нови сет критеријума „цивилизованости#“, који је када је реч о Балкану, али и другим лиминалним европским просторима, данас наглашено хомоколонијални. Нажалост, контрапродуктивно је и свако позивање на двоструко проказани менталитет – оклеветан као балкански, али и глобални *denkverbot* антидруштвене, привидно пост-све ере. Зато Тодоровој и Бакић-Хајден није било лако да назру неки субјективизујући излаз из зачараног круга наизменично порицане и клеветане различитости Балкана, нити да понуде оригиналан одговор на невоље критике балканизма са његовом лиминалношћу.

Полазна тачка постколонијалне теорије била је, практично, отпор другојачењу, као, између осталог, моћној алатки искључивања, патологизације и десубјективизације. Али, на Балкану својеврсно другојачење, нехијерахијско и скрупозно, представља претпоставку уважавања другачијих Европљана као пуноправних „припадника“ Европе, субјекта сопствене историје и актера свог друштвеног развоја. Једна од последица раста глобалних домета постколонијалне теорије јесте да свако помињање другости бива олако дисквалификовано као оријентализовање. Иако она у Србији није пустила дубљи корен, критика оријентализма се често призива баш онда када инсистирање на нашој различитости треба дисквалификовати

као аутооријентализам. Наравно, указивање на различитост није било дискредитовано само када је реч о лиминалним просторима. Са сличним оптужбама да, на пример, у својим радовима промовишу „колонијалистичке и оријенталистичке приказе Истока“, сусретали су се припадници мањинске струје унутар постколонијалне критике, који су инистирали на културалним разликама и другачијим историјама субалтерних у Индији (Chibber 2013: 26).

У постколонијалној теорији је ретко уважавано схватање да „Европу“ треба разумети као „дискурзивну творевину, а не као континент“, детериторијализовану конструкцију која прикрива постојање „многих Европа, стварних, историјских и намаштаних“ (Chakrabarty 2000: 27-31). Колико год да је Европа увек много више била један хипер-реални, флуидни и промењиви простор него онај кога препознајемо са географске карте, постојала је стална тенденција да се она сузи и поистовети са Западом, а да сви други и другачији Европљани буду посматрани као „неисправни“. При томе, страх од слике Балкана као „Другог Европе“ из оријенталистичких стереотипа пречесто је ометао преко потребно препознавање и уважавање Балкана као једне од другачије европских Европа. Негативне конотације појмова „Други“ и другојачење, који су се, нажалост, пренеле и на појмове „другачији“ и „различит“, имају везе и са мером у којој су у академским круговима проказани и (есенцијализовани) есенцијализам и културални релативизам, што је попримило размере догме. Ипак, снажна склоност да у Европи свако истицање различитости у односу на западно, које олако бива поистовећено са европским, буде схваћено као постулирање инфериорности, у суштини представља варијацију помодног схватања да сви морамо да будемо исти да би били једнаки, које је постало труизам политичке коректности и важно обележје духа времена.

Парадокслана последица лиминалности јесте да доследна критика оријенталистичког погледа на лиминални европски простор ствара лажну окциденталистичку слику, која по себи храни оријенталистички поглед. Наиме, негирајући другост она испоручује илузију једне неисправне, патолошке истости и тако завршава у зачарном кругу, тачније обавља исту ону немогућу мисију коју предузетници европеизације региона

могу да представе успешном само у мери у којој форму могу да изједначе са суштином норми и схватања које намећу или индукују на Балкану. Оба приступа охрабрују плетору често супротстављених идентитетских избора, што погодује продубљавању унутрашњих подела, које у Србији, нарочито на левици, редовно бивају представљене као цивилизацијске. Ову тенденцију охрабрује, и даје јој привид легитимитета, поред поменуте чињеница да нема расне разлике, а (ауто) расизам без расе многим не делује неприхватљиво, географска близина, која олакшава игнорисање културалних и историјских различитости. Зато отуђене локалне либералне елите, посебно академске, које себе у Србији редовно виде као западњаке и воле да истакну да су постмодерне особе (Манојловић Пинтар, н.д.), с лакоћом себи дају моралну дозволу да о народу говоре у оријенталистичким и расистичким категоријама, користећи метафоре болести и постављајући реторичка питања о неизлечивости, лошој „прогнози“ (Стојановић 2010: 13).

Јако је узак и клизав „терен“ на који је у Европи могуће сместити Србију и при томе избећи одреднице које сугеришу дефектност, болест или патологију, ако се сасвим лишимо оних које упућују на другост, Оријент и османско наслеђе. Штавише, питање је да ли – у сенци унитарности европизацијске парадигме и бинарности постколонијалне критике – такав „европски терен“ данас уопште постоји. Имајући у виду нови, темпорални аватар спатијалне хијерархије, још је теже препознати било какав простор за балкански субјективитет и историју. Нажалост, нешто што некоме може личити на балканизам данас је за Србију истовремено фатално и неопходно. Реч је о лимиалном делу Европе који истовремено не сме бити другојачен и мора бити другојачен, где је другост истовремено недозвољена и потенцијално субјективизујућа. Ова фрустрирајућа реалност представља савршену подлогу за неоколонијализам. Ослобођена колонијалност, која обећава какву-такву извесност, у Србији се зато јако лако и складно сједињује са аутоколонијалном жудњом, коју храни ова темпорална и спатијална збрка. Штавише, релевантна политичка и друштвена сукобављања у Србији све више попримају обресе сукоба аутоколонијализама – избора метрополе која највише обећава, од које се очекује највећа

корист у замену за било потчињавање било одрицање од дела суверенитета (Dawisha 1998: 165).

Запад располаже заводљивом меком моћи и потребним ресурсима и зато овде с лакоћом индукује и оснажује инструментални (ауто)окцидентализам. Он прожима политичку инфраструктуру и усмерава компрадорску интелигенцију, која обезбеђује унутрашњи легитимитет мешању и десуверенизацији. Логика колонијалности бива представљена као милосрдна и спасилачка, а одговорност за неуспехе пребачена на оријентализоване, наводно непоправљиво не-европске масе и нерегрутоване сегменте елите. Фокус на редовно игнорисану лиминалност, која није само просторна већ је увек и културална одредница, омогућио би да лакше препознамо да на једном „неисправно“ европском простору мало шта може бити „исправно“ европски, односно да је проблем у нормама, које нису истински европске, које нису производ заједничког искуства и континенталне историје, а не у нашем капацитету за субјективизацију и промене. Другим речима, да се и овде осврнем на темпорално препакивање спатијалне хијерахије, (аутохтон) друштвени развој на Балкану, у једном делу Европе, не може бити једноставно замењен трансплантацијом (туђих) друштвених норми, развијених у неком другом делу Европе.

Спој чињенице да Балкан јесте Европа, његове лиминалности и важне улоге коју су локални субјекати добили у функционисању неоколонијалне доминације, погодовао је настанку дискурса који измиче постколонијалној оптици. Поручујући „исти смо“ – што би овде требало разумети као „јесмо оно што нисмо“ – сложени мутант оријентализма и окцидентализма истовремено нуди отуђеним и кооперативним, аутоколонијалним елитама заводљиву утеху односно изговор, и вешто прикрива логику неоколонијалног потчињавања и десубјективизације. Поред саме лиминалности Балкана, која га чини могућим, овај привидно парадокслани хибрид, симултана окцидентализација и оријентализација истог простора, ослања се и на обећање просперитета, којим одише слика географски блиске „тврђава Европа“. Мањкавости критике оријентализма и балканизма, која у себи репродукује бинарност на коју се намерила, чине да она, ипак, не може да буде поуздан савезник

чак ни у пуком препознавању једног овако сложеног механизма контроле и потчињавања.

Нажалост, критика оријентализма и балканизма делује у синергији са европеизацијском прадигом и изгурава Балкан из Европе. Декларативно спасилачка, она врши дискурзивно брисање простора у име његове одбране од ружних стеротипа – и зато нам испоручује слику ничега, односно нечега истовремено непознатљивог и лишеног свега вредног и валидног. Зато, уколико Србија не може бити на неки начин другојачена, онда она не може бити европска, односно може бити само нека неисправна, патолошка Европа, обележена лошим копијама туђег оригинала – фикцијама демократије, „Прајда“, медијског јавног сервиса, независних регулаторних тела... Део проклетства, стварног усуда овдашње лимиалности – која је више прекид, празнина, него замишљени мост између два света – јесте да она бива дефинисана искључиво кроз негативне одреднице. Не-Оријент, не-Европа, не-Запад, не-Исток, не-култура, не-цивилизација, не-исправна, не-нормална, не-свет. Метафора ове затомљене лимиалности је „на Дрини ћуприја“, загубљени мост. Он данас – на почетку 21. века, у Европи – не повезује ништа. Води само у самог себе.

ИЗВОРИ

Bakić-Hayden, M. (2006) *Varijacije na temu 'Balkan'*. Beograd: I.P. „Filip Višnjić“.

Balibar, E. (2007) „Is there a 'Neo-Racism'“. In: Das Gupta, T., James, C. E., Andersen C., Galabuzi, G. & Maaka, R. C. A. (eds.) *Race and Racialization: Essential Readings*. Toronto: Canadian Scholars' Press. pp. 83-88.

Bonnell, V. E. & Hunt, L. (1999) „Introduction“. In: Bonnell, V. E. & Hunt, L. (eds.) *Beyond the cultural turn: new directions in the study of society and culture*. Berkeley: University of California Press. pp. 1-32.

Castaldo, A. & Pinna, A. (2018) „De-Europeanization in the Balkans. Media freedom in post-Milošević Serbia“, *European Politics and Society*, 19(3): 264-281.

Castro-Gomez S. (2008) „(Post)Coloniality for Dummies: Latin American Perspectives on Modernity, Coloniality, and the Geopolitics of Knowledge“. In: Morana, M., Dussel, E. & Jauregui, C. (eds.) *Coloniality at Large: Latin America and the Postcolonial Debate*. Durham: Duke University Press. pp. 259-285.

Chabal, P. & Daloz, J. (2006) *Culture Troubles: Politics and the Interpretation of Meaning*. Chicago: University of Chicago Press.

Chakrabarty, D. (2000) *Provincialising Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton: Princeton University Press.

Chibber, V. (2013) *Postcolonial Theory and the Specter of Capital*. London: Verso.

Dawisha, K. (1998) „Imperialism, Dependence, and Interdependence in the Eurasian Space“. In: Booth, K. (ed.) *Statecraft and Security: The Cold War and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 164–178.

Dirlik, A. (1999) „Is There History after Eurocentrism?: Globalism, Postcolonialism, and the Disavowal of History“, *Cultural Critique*, 42: 1-34.

Duggan, L. (2002) „The New Homonormativity: The Sexual Politics of Neoliberalism“. In: Castronovo, R. & Nelson, D. D. (eds.) *Materializing Democracy: Toward a Revitalized Cultural Politics*. Durham: Duke University Press. pp. 175-194.

Ејдус, Ф. (2011, 30. септембар) „Вајмарска Србија је на коленима. На наредним изборима фаворити су црква и пивница“, Twitter [интернет]. Доступно на: <https://twitter.com/FilipEjdus/status/119784907206705153> [Приступљено 21. марта 2019.].

Ferguson, J. (1990) *The Anti-Politics Machine: 'Development', Depoliticization and Bureaucratic Power in Lesotho*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ferguson, J. (2006) *Global Shadows: Africa in the Neoliberal World Order*. Durham & London: Duke University Press.

Fukuyama, F. (1992) *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.

Fuss, D. (1989) *Essentially Speaking: Feminism, Nature & Difference*. London: Routledge.

Geertz, C. (1973) *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.

Grosfoguel, R. (2010) „Epistemic Islamophobia and Colonial Social Sciences“, *Human Architecture*, 8(2): 29-38.

Honig, B. (1998) „Ruth, the Model Émigré: Mourning and the Symbolic Politics of Immigration“. In: Cheah, P. & Robbins, B. (eds.) *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond Nations*. Minneapolis: University of Minnesota Press. pp. 192–216.

Jergović, M. (2017, June 9) „Is Europe losing the Balkans?“, Eurozine [online]. Available at: <https://www.eurozine.com/is-europe-losing-the-balkans/> [Accessed April 5, 2019].

Јовановић, М. (2018, 16. септембар) „Време је“, Пешчаник [интернет]. Доступно на: <https://pescanik.net/vreme-je-2/> [Приступљено 20. марта 2019.].

Kahlina, K. & Ristivojević, D. (2015, September 10) „LGBT Rights, Standards of ‘Civilisation’ and the Multipolar World Order“, E-International Relations [online]. Available at: <http://www.e-ir.info/2015/09/10/lgbt-rights-standards-of-civilisation-and-the-multipolar-world-order/> [Accessed June 1, 2016].

Kaplan, R. D. (1993) *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York: St. Martin’s Press

Kristeva, J. (1993) *Nations Without Nationalism*. New York: Columbia University Press.

Манојловић Пинтар, О. (н.д.) „Културни контексти настанка фашиз(а)ма: Предавач: Др Олга Манојловић Пинтар“, Посета Старом сајмишту [интернет]. Доступно на: http://starosajmiste.info/userfiles/files/transcripts/konteksti_dr_manojlovic_pintar.pdf [Приступљено 2. априла 2019.].

Маринковић, Л. (2018, 18. септембар) „Љубав је традиционална вредност, а не мржња и насиље“, Косово 2.0 [интернет]. Доступно на: <https://kosovotwopointzero.com/sr/love-is-a-traditional-value-not-hate-or-violence/> [Приступљено 3. априла 2019.].

Mignolo, W. D. (2011) *The Darker Side of Western Modernity: Global Futures, Decolonial Options*. Durham & London: Duke University Press.

Милошевић, С. (2019, 29. април) „Балкан – субјект историје, а не усуд“, Пешчаник [интернет]. Доступно на: <https://pescanik.net/balkan-subjekt-istorije-a-ne-usud/> [Приступљено 30. априла 2019.].

Петровић, Н. (2011) Елементи међукултуралне психологије. Београд: Српски генеалогски центар.

Puar, J. (2013) „Rethinking Homonationalism“, *International Journal of Middle East Studies*, 45(2): 336-339.

Радоја, Ж. (2013, 26. септембар) „Парада поноса: Дрмање темеља патријархата“, Контрапрес [интернет]. Доступно на: <https://www.kontrapress.com/clanak.php?rub=Dru%C5%A1tvo&url=Parada-ponosa-Drmanje-temelja-patrijarhata> [Приступљено 3. априла 2019.].

Rahman, M. (2014) Queer Rights and the Triangulation of Western Exceptionalism, *Journal of Human Rights*, 13(3): 274-289.

Пешић, В. (2019, 19. април) „Србија је страшно заостала земља, то је одговор на сва питања“, Twitter [интернет]. Доступно на: https://twitter.com/vestoma_Tomy/status/1119151470195044354 [Приступљено 20. априла 2019.].

Quijano, A. (2000) „Coloniality of Power, Eurocentrism, and Latin America“, *Nepantla: Views from South*, 1(3): 533-580.

Rodriguez, R. (1999, May 4), „Darkest Europe“, Salon [online]. Available at: https://www.salon.com/1999/04/05/rodriguez_5/ [Accessed February 10, 2012].

Said, E. (1979) *Orientalism*. New York: Vintage Books.

Sink, J. (2015, February 10) „*Axelrod: Obama opposed gay marriage for politics*“, The Hill [online]. <https://thehill.com/home-news/administration/232272-axelrod-obama-opposed-gay-marriage-for-politics> [Accessed April 2, 2019].

Steinmetz, K. (2015, April 10) „*Obama’s 20-Year Evolution on LGBT Rights*“, Time [online]. Available at: <http://time.com/3816952/obama-gay-lesbian-transgender-lgbt-rights/> [Accessed April 2, 2019].

Стојановић, Д. (2010) Уље на води: огледи из историје садашњости Србије. Београд: Пешчаник.

Thiong’o, N. (1986) *Decolonising the Mind: The Politics of Language in African Literature*. London: James Currey.

Todorova, M. (2009) *Imagining the Balkans. Updated Edition*. Oxford: Oxford University Press.

Zoran Cirjakovic

**LIMINAL SPACE AS TERRA INCOGNITA:
NEITHER DE-BALKANIZATION NOR
EUROPEANIZATION**

Resume

The paper analyzes the subjugating and desubjectivising downside of the Europeanization paradigm and postcolonial critique in the Balkans. The author points out to their failure to respond to the challenges of the liminal and ambivalent European space in the time of unbound, global coloniality. It results in reinforcing of the image of the Balkans as, at the same time, incomprehensible and sick part of Europe. Neglecting the nature and importance of cultural factors, the two largely opposed approaches to the Balkans end up in the similar pathologization of the Balkan's difference. The author presents the relevant spatial and more recent temporal framings of the need for neocolonial control of the liminal region, to which postcolonial theory failed to respond. Focusing on the works of the two most influential critics of Balkanism, the paper points out that they did not contribute to the recognition of the new mechanism of subjugation. The mechanism, instead on the (post)colonial, orientalized difference, "otherness", relies on the construction of an image of a faulty sameness, a defective and also sick European "self". Moreover, the author shows that, suggesting the need for de-Balkanization of the Balkans, the critique of Balkanism works in synergy with promoters of the neo-colonial "Europeanization" paradigm, both being based on the exclusive, un-decentered and normative image of Europe. Both approaches have reinforced the dangerous illusion that we in the Balkans must become "the same"

for to be accepted as Europeans. A significant part of the paper has been devoted to the negative consequences of the growing global impact of the critique of orientalism, in particular the fact that the connotations of the words “Other” and “othering” were transferred onto the term “different”. So, any emphasis on difference in relation to the West, particularly within Europe, is being equated to (auto) orientalist postulation of inferiority. The author reverses the perspective and carries out decentralization by analyzing the causes of the problem from the liminal vantage point, neither “rightly” European nor “rightly” non-Western, i.e. postcolonial. The balkanized view of the Balkans suggests that some form of non-hierarchical othering is a prerequisite to respecting its difference and numerous consequences of the fact that the history of the Balkans was differently European, that the Balkans did not participate in the development of Western institutions and norms that are considered to be all-European and are being imposed on it today. As one of the paradoxes of this disruptive liminality, the author points out that some form of othering of Serbia is at the same time fatal and necessary, that it is a place where otherness is simultaneously not permitted and potentially subjective. This frustrating reality is the perfect basis for neo-colonialism. The author therefore points out to the important role of the alienated local elites and emphasizes that coloniality, which promises adaption and certainty, in Serbia easily merges with auto-colonial craving, which is being sustained by temporal and spatial confusion.

Keywords: Balkans, liminality, desubjectivization, othering, postcolonial critique, balkanism, Europeanization, coloniality, auto-colonialism, Serbia

УДК 323:316.77(497.11)

Синиша Атлагић*

*Факултет политичких наука, Универзитет у
Београду*

ТРАНСФОРМАЦИЈА ЈАВНЕ СФЕРЕ И СИМБОЛИЧКА ПОЛИТИКА У САВРЕМЕНОЈ СРБИЈИ**

Сажетак

Аутор се у раду бави питањем јавне сфере као простора у коме се реализује тзв. симболичка политика. Користећи дескриптивни приступ у интерпретацији развоја јавне сфере у Србији после успостављања вишестраначја он је фокусиран на институционалну трансформацију аренâ у којима су разматрана најважнија друштвена питања и стратегије субјеката који су у њима деловали. Посебан одељак у раду посвећен је структури и карактеристикама јавног простора у комунистичкој Југославији и Србији. У тексту се указује на интенцију с којом актуелна владајућа елита спроводи симболичку политику у Србији, на кључне проблеме карактеристичне за јавну сферу и на чиниоце који могу да одреде њену даљу трансформацију.

Кључне речи: симболичка политика, јавна сфера, политичка комуникација, медији, Србија

* Електронска адреса аутора: sinisa.atlagic@fpn.bg.ac.rs

** Рад је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта Универзитета у Београду - Факултета политичких наука, „Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту“, (евиденциони број: 179076), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У науци о политици, однос, „...на први поглед, тешко спојивих феномена - *просторног* и *политичког*“¹ доминантно се разматра у оквирима геополитике. Разматрају га и они који се баве јавним политикама и то оним груписаним према простору деловања као доминантном обележју попут урбане, руралне, политике заштите природних подручја и сл.² У видном пољу истраживача је, чини се, много ређе простор кога не карактеришу физичке карактеристике а у коме се мање или више отворено разматрају проблеми од општег интереса. Реч је о виртуелном простору у коме постоје различите интерпретације социјалне реалности а који је у савременој теоријској литератури - филозофској, политиколошкој и комуниколошкој - обухваћен појмом јавне сфере.

Значај истраживања јавне сфере лежи, преваходно, у томе што је реч о простору у коме се реализује тзв. симболичка политика. Различита су одређења појма симболичке политике а једну од најзначајнијих теоријских подела у разумевању садржаја ове категорије чини разлика у приступима – оном према коме се симболичка политика разуме као супротност „реалној“, „материјалној“ политици и оном у оквиру кога се она разматра као специфични, неутуђиви аспект ове друге³. Супротстављање „симболичких“ „материјалним“ ефектима политике заузима своје место у контексту разматрања проблема који су у вези са медијализацијом савременог политичког процеса а која се тиче његове јавне репрезентације. Имајући ово у виду, симболичка политика се неретко разматра као својеврсни сурогат “реалне политике“. У оваквом њеном тумачењу, одређује се и као „специфичан вид политичког комуницирања предузетог са циљем да се њиме доведе не до рационалног просуђивања, него да се њиме сугерише стабилни смисао и то инсценацијом визуелних ефеката“⁴, односно као „свесну употребу естетско-симболичких ресурса власти у циљу сопствене легитимације и консолидације

1 Миломир Степић, *Геополитика: Идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016, стр. 15

2 Tihomir Žiljak, „Javne politike“ у *Javne politike*, Institut alternativa, Podgorica, 2014, стр. 11

3 Ольга Малинова, *Конструирование смыслов: Исследование символической политики в современной России*, ИНИОН РАН, 2013, стр. 12

4 Сергей Поцелуев, „Символическая политика: Констелляция понятий для подхода к проблеме“ у *Полис. Политические исследования*, No 5, 1999, стр. 62

стварањем симболичких сурогата политичких активности и решења⁵. У основи овог приступа је, дакле, репрезентација делатности политичких актера у јавном простору (а пре свега у масовним медијима) која може да се разликује од нејавне (али не и мање реалне) стране политике. Другим речима, за симболички елемент политике узима се оно што политичке елите интенционално креирају рачунајући да може да утиче на свест људи. Истраживање симболичке политике скопчано је, дакле, са истраживањем простора у коме се производе и шире конкурентна тумачења друштвене реалности, то јест са карактеристикама стратегија које користе учесници у овом процесу.

Кључна питања у вези са темом овога рада свODE се на улогу плурализма идеја у политичком процесу у Србији, на то у којој мери конкуренција идеја може да утиче на понашање елита и „обичних“ грађана и колико идеје артикулисане у јавном простору одражавају реални спектар друштвених стремљења. Конкуренцијом политичких идеја, наиме, формира се спектар алтернатива у оквиру кога грађани могу да врше избор. Ово је фундаметални услов демократске владавине и подразумева да се презентују начини разумевања и решавања друштвених проблема различитих политичких субјеката, то јест могућност да се ови „довеу“ до грађана.

Политички поредак у Србији се од успостављања вишестраначја по својим параметрима (у том смислу и погледу јавне комуникације) не би могао сврстати у идеалнотипски оквир демократије. Реч је о осциловању од компетитивног ауторитарног поретка до изборне демократије и назад до хибридног режима⁶. И недемократски пореци, како закључује К. Рогов, без обзира што настоји да редукује директан утицај

5 Исто

6 Опширније о овоме видети у: Dušan Pavlović, Slobodan Antić, *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. godine*, Beograd: Službeni glasnik, 2007; Milan Jovanović, „Konsolidacija, principi „slobodnih i fer“ izbora i ustavni dizajn“ у Dušan Pavlović (ur.) *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji: godinu dana posle*, Beograd: Službeni glasnik, 2008, стр. 55-76; Slaviša Orlović, Problemi demokratske konsolidacije Srbije у Dušan Pavlović (ur.) *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji: godinu dana posle*, Beograd: Službeni glasnik, 2008, стр. 77-112; Душан Вучићевић, „Демократизација кроз изборе: изборни ауторитаризам у Србији“ у *Политичка ревија*, Београд, 2010, стр. 26: 1-28; Nebojša Vladislavjević, „Competitive authoritarianism and popular protest: Evidence from Serbia under Milošević“ у *International Political Science Review*, 2016, стр. 37(1): 36-50

друштва на то како се влада, држи до значаја јавног мњења (чиме се и разликује од тотално ауторитарних – тоталитарних поредака), а будући да јавно мњење и у условима овакве владавине има аутономију у односу на власт и склоно је да односе с њом разматра, у извесном смислу, као „уговорне“⁷. Зато је рад на осмишљавању различитих видова интерпретације социјалне реалности од значаја за политичке субјекте чак и онда када се тиме не утиче директно на политички избор грађана. Тиме се доприноси обликовању идејно-симболичког простора на који се мора рачунати у анализи процеса и институција. Притом, потребно је истражити не само садржај идеолошких алтернатива презентованих у јавном простору, него и институционалне услове у којима се ови развијају и у којима представљају конкуренцију једне другима. Намера је да се овим радом укаже управо на промене у вези са институционалним могућностима артикулације и ширења конкурентних дискурса у Србији од поновног успостављања вишестраначја почетком 1990-их година.

1. ЈАВНА СФЕРА КАО ПРОСТОР ПРОИЗВОДЊЕ И КОНКУРЕНЦИЈЕ ИДЕЈА

У разматрање јавне сфере, која ће бити коришћена као инструмент анализе у овом раду, полазимо од њеног разумевања као простора који у себи обједињује мноштво арена у којима се мање или више отворено разматрају проблеми од друштвеног значаја и у којима се формира јавно мњење. Ове арене би могле да буду схваћене као локалне друштвене сцене на којима се одвијају многобројни јавни говори у којима до изражаја долазе карактеристике разноврсних и многоструких друштвених идентитета и настојања да се ови граде или редефинишу. Другим речима, о јавној сфери не говоримо као о јединственом дискурзивном простору⁸. Ово подразумева да јавна сфера може бити локализована у оквирима различитих институција као и да укључује различите формате комуникације – од „живе речи“ до оне посредоване текстуалним садржајима. Чине је по различитим основама сегментисане јавности које се делимично

7 Кирилл Рогов, „Хипотеза трећег циклуса“ у *Pro et contra*, Москва, 2010, стр. 9

8 Снежана Миливојевић, „Јавност и идеолошки ефекти медија“ у *Реč*, Београд, 2001, стр. 193

преклапају и чије „границе“ се мењају у времену и простору, између осталог и због карактера тема које су на „дневном реду“. Њен опсег одређен је како деловањем државе/власти тако и цикличним флукуацијама у вези са интересовањем за одређене друштвене теме.

Различити су приступи интерпретацији и анализи јавне сфере. Преовлађује нормативни приступ Ј. Хабермаса (1969)⁹. У потрази за институционалним окружењем у коме би људи (као приватна лица) могли да искористе сопствени разум у решавању општих проблема савремени немачки филозоф је описао формирање буржоаске јавне сфере у Западној Европи (17. и 18. век) и њене потоње промене. Не ограничавајући се на историјску реконструкцију, Хабермас настоји да издвоји карактеристике нормативног модела јавне сфере који би одговарао демократском идеалу. У идеалној јавној сфери морају постојати услови за реализацију рационалнокритичког дискурса о политичким проблемима у коме пресудну улогу играју аргументи а не традиција или социјални статус. Тако, Хабермас, с једне стране, описује карактеристични историјски тип буржоаске јавне сфере а с друге предлаже нормативни модел који служи као инструмент критике и потенцијалног побољшавања постојеће демократске праксе. Мада је Хабермасов модел јавне сфере постао широко коришћен у политичком комуницирању, изложен је и бројним критикама које се најчешће свде на идеализацију буржоаске јавне сфере којом је репрезентована уска друштвена основа (средње класе) а не општи интерес^{10, 11}.

Уз поменути нормативни, могућ је и дескриптивни приступ истраживању различитих типова јавне сфере што подразумева и оне који се суштински разликују од идеалног модела који је представио Хабермас. Примере таквог приступа Малинова налази у радовима истраживача (Ајзенштад и сарадници) који су разрадили концепцију јавне сфере у контексту истраживања модернизације у незападним друштвима. Према овом приступу, јавна сфера, која се не односи нужно на „грађанско друштво“,

9 Jirgen Habermas, *Javno mnjenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Kulura, Beograd, 1969

10 Erik P. Lou, *Mediji i politički proces*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013, стр. 166

11 Опширније о критикама Хабермасовог приступа видети у Milivojević, 2001:189-194.

развија се у свакој мање или више сложеној цивилизацији (заједници) у којој постоји одређени ниво писмености. Реч је о простору ситуираном између приватног и официјелног који се шири и сажима у зависности од тога у којој мери је у њега укључен професионални носилац (*carrier stratum*) који не улази у састав владајућег слоја. Појмом јавне сфере указује се на постојање платформи на којима се разматрају питања од општег интереса. Претпоставља се да ове сцене нису само аутономе у односу на сферу власти, него су у мањој или већој мери отворене за различите секторе друштва и имају сопствену динамику која се, иако у вези са догађајима и процесима који се одвијају у политичкој арени, не подудара с њима и није одређена динамиком потоње¹². Утицајност јавне сфере зависи од њеног институционалног устројства. Од значаја је да ли је она разноврсна или унификована, фокусирана на средиште или отворена према периферији, да ли је заснована доминантно на усменој или писменој комуникацији, подразумева ли тумачење општег добра у односу на оне који врше власт или у приватном окружењу итд.¹³.

Други приступ чини се плодотворнијим у анализи политичке трансформације у поскомунистичким друштвима. Наиме, док нормативна концепција служи као инструмент критике посматране реалности и омогућава да се открије и проанализира „отклон од идеала“, дескриптивни приступ даје могућност да се прате реалне промене у јавној сфери. Истовремено, он помаже да се утврде критеријуми за оцену стања и промена у јавној сфери у конкретном друштву и у том смислу можемо говорити о степену независности јавне сфере од приватне и официјелне, њеној отворености за различите сегменте друштва, степен њене фрагментације, структуру канала комуницирања итд.

Намера је да овим радом укажемо на путању развоја јавне сфере у Србији после успостављања вишестраначја фокусирајући се на институционалну трансформацију аренâ

12 S. N. Eisentadt, W. Schluchter, „Introduction: Path to early modernities – a comparative view“ у (Ed.) S. N. Eisentadt, W. Schluchter, B. Wittrock, *Public spheres & collective identities*, New Brunswick, Transaction Publishers, 2001, pp. 1-18 према Ольга Малинова, *Конструирование смысла: Исследование символической политики в современной России*, ИНИОН РАН, 2013, стр. 99

13 Исто

у којима су разматрана најважнија друштвена питања као и на измене у саставу и стратегијама субјеката који су у њима деловали.

2. ПРИКРИВЕНИ ПЛУРАЛИЗАМ У КОМУНИСТИЧКОЈ СРБИЈИ

Говорити о јавној сфери у комунизму, примењујући западне принципе на комунистичко друштво, готово да је равно парадоксу. Комуникације у хабермасовском смислу, као разумевања међу партнерима чије позиције у дијалогу нису одређене социјалним статусом или традицијом а са циљем да се дође до „истине“, није било. И то није спорно. Међутим, питања од општег интереса су и у овим друштвима, свакако, разматрана. Штавише, постојао је разгранат систем институција које су обављале функцију формирања и изражавања јавног мњења. Ове институције нису биле аутономне у односу на официјелну сферу, а њихови чланови нису били слободни у исказивању својих мишљења. Цену исказивања мишљења које се косило са официјелним плаћали су губитком радног места и слободе. „Ангажовање“ у официјелној сфери било је широкопојасно – најзначајнију улогу играли су средства масовног информисања, у почетку радио и штампа а онда и телевизија, а у раној фази југословенског социјализма, изразита улога посвећена је политичком образовању грађана, односно идеолошком раду заснованом на интерперсоналној комуникацији. Ритуална артикулација официјелно одобреног мишљења била је задатак учесника у кампањама вођеним у вези са општтенонародним „разматрањем“ важних докумената (попут устава) или одлука доношених на партијским конгресима.

Југословенска верзија „јавне сфере“, међутим, била је далеко од монолитне и представљала је простор у коме су постојали различити дискурси који су се истицали већ од шездесетих година прошлога века. Реч је била о истицању могућих алтернатива мишљењу наметнутом из официјелне сфере, то јест реконструкцији и критици доминантне слике света.¹⁴ Овде још увек није реч о одбацивању основне идеје

14 Бурне и драматичне полемике око одређених питања почеле су да се воде и раније, већ од педесетих година прошлога века као, на пример, у случају рушења Његошеве куле на

на којој се темељила ова слика света. Овај простор се донекле преклапа са оним који Освалд и Воронков (Oswald, Voronkov) називају „приватно-јавном сфером“, простором између официјелне и ускоприватне сфере у коме је у комунизму могуће било разматрати теме изван оквира дозвољеног и исказивати мишљења која су се разликовала од оних прописаних „одозго“. Овај простор означаваан је као „друга јавност“ и његове локације су биле „кухиње интелигенције“¹⁵.¹⁶ Само делимично компензирајући ограничења у официјелној сфери, комуникацијске праксе у приватно-јавном простору биле су, међутим, далеко од пуне конкуренције идеја и нису формирале ефективне канале за агрегацију мњења. Наиме, реч је о разматрању идеја у затвореном простору у коме су саговорници само они инспирисани међусобним поверењем, па се на делу остајало на постојању прикривене јавности истомишљеника.

Питање граница „друге јавности“ је кључно питање у расправи о јавној сфери у Србији из доба комунизма. Као и када је реч о западним друштвима, и у овом друштву је, полазећи од налаза Освалда и Воронкова, могуће говорити о структури комуникацијског простора као континуума. Међутим, „анатомија“ граница унутар овог простора је другачија него у западним друштвима. Наиме, док је на Западу приватна сфера стриктно одвојена од јавне (и заштићена законом) у друштвима

Ловћену. Оне постају учесталије током друге половине шездесетих и почетком седамдесетих година и то у вези са тзв. Брионским пленумом, великим студентским демонстрацијама у Југославији, тзв. цестном афером у Словенији, усавајањем амандмана на Устав 1971. године итд. У оквирима расправе око ових амандмана у први план избиће тема српског националног питања у Југославији.

15 Ingrid Oswald, Viktor Voronkov, „The „public-private“ sphere in Soviet and post-Soviet society. Perception and dynamics of „public“ and „private“ in conemporary Russia“ у *European Societies*, Vol. 6, Nr. 1, 2004

16 Појам „друге јавности“ ови аутори не користе у смислу „другог друштва“, појма који се користи у литератури о дисидентству у земљама бившег комунистичког блока. За разлику од „другог друштва“, тзв. приватно- јавна сфера нема карактер еклузивног поља комуницирања у посебном социјалном миљеу. Грађани у комунизму су, наиме, знали о чему могу да причају у кругу породице и пријатеља, шта је прихватљиво у официјелној сфери а о чему се није могло говорити. У зависности од сфере у којој су се налазили, своју комуникацију су прилагођавали одговарајућој ситуацији. Резултат овога била је „социјална шизофренија“ која их је константно терала да бирају одговарајуће варијанте стандардизованог модела понашања. Морали су бити свесни „демаркационих линија“, пошто је свако нарушавање правила игре изазивало оштре одговоре власти - Ingrid Oswald, Viktor Voronkov, „The „public-private“ sphere in Soviet and post-Soviet society. Perception and dynamics of „public“ and „private“ in conemporary Russia“ у *European Societies*, Vol. 6, Nr. 1, 2004

из доба комунизма попут српског граница између приватног и горепоменутог приватно-јавног није јасна. Граница између официјелног, државног и приватног је била зацементирана, па су грађани били „увлачени“ у официјелну јавност само по наредби у политички ритаулизованим приликама. С друге стране, и пропусност границе официјелног и тзв. приватно-јавног простора је упитна. Наиме, примери из југословенске праксе показују и да су активности „кухиња интелектуалаца“ у извесној мери биле подстицане и из простора официјелног.¹⁷ Питање овог прикривеног плурализма и с њим повезаних социјалних пракси у комунистичкој Србији је тема која, чини се, тек чека озбиљна истраживања.

Горепоменуата подређеност медијског система идеолошко-политичком систему у бившој Југославији већ од 1970.-их година почела је да слаби. Слабио је директни политички утицај на свакодневно функционисање медија, успостављан је контролни утицај преко посредних канала и појављивали су се медији отворени за алтернативно виђење друштва¹⁸. Уследила је децентрализација медијског система током 1980.-их и медији су били првенствено фокусирани на публике унутар републичких граница. Ово ће, међутим, олакшати њихову централизацију већ почетком 1990.-их у новонасталим државама и постати једна од кључних препрека на путу успостављања „нормалне“ јавне сфере.

3. ЈАВНА СФЕРА У 1990.-ИМ: *СРЕДИШТЕ VS ПЕРИФЕРИЈА*

На почетку последње деценије прошлога века и почетка распада Југославије границе званичног и незваничног јавног

17 Илустрацијом наведеног могла би да послужи активност српског националног покрета познатог под називом Симиновци а чија је активност била усмерена против титоизма и Титове социјалистичке Југославије а нарочито према Југославије устројене према уставу из 1974. године. Каснији председник нове, СР Југославије Добрица Ћосић, иначе утицајни члан послератне номенклатуре и припадник комунистичког агитпропа, у интервјуу хрватском новинару Д. Худелисту каже да је управо он „крив“ за оснивање овог интелектуалног круга. Ја сам од Симине 9а (адреса на којој је било седиште кружока – С. А.) направио институцију. Интелектуалну, идеолошку...И придао јој значај ембриона интелектуалне опозиције, српске...“ – Darko Hudelist, „Siminovci“ u *Nedeljnik*, 12. 1. 2017. Исти аутор описује потоњи развој овог круга и његово освајање друштвених институција у Србији, преваходно културних.

18 Jovanka Matić, *Televizija protiv birača: televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990-2000.*, IP Dobar naslov, Beograd, 2007, стр. 57.

простора у Србији биле су већ увелико порозне. Оваквима су их, с једне стране, учинила измењена правила функционисања првог (увођење вишепартизма а онда и промена политичког система) а с друге ширење граница потоњег (увођење неформалних организација у јавни политички процес и брисање граница између „кухиња интелектуалаца“ и јавних окупљања). Медији масовног информисања постају места „дислокације“ простора који преласком на плуралистичко друштво ипак неће постати јаван у пуном значењу те речи и то упркос измењеном стилу понашања официјелних лица према публици, појави политичких партија и активностима грађана – новинара, научника, писаца, синеаста и других уметника јавном животу. Прво су законском регулативом сачувани главни механизми политичке контроле над медијима у друштвеном власништву а власт, потом, није чинила ништа да стимулише плурализацију и приватизацију медијске сфере. Препреке за развој нових медија чинили су, с једне стране, преимућство постојећих медија а, с друге стране, економска криза која је дестимулисала потенцијане произвођаче-рекламере и обарала куповну моћ становништва¹⁹. Основне карактеристике измењеног медијског система у Србији током 1990.-их година су његова централизација и државна контрола (извршени усвајањем нових закона о јавном информисању и о радио-телевизији) и примат телевизије као медија. Потоње је било последица првог, то јест режимског разумевања електронских медија као једног од својих носећих стубова²⁰ и „топљења“ читалачке публике а услед њеног осиромашења изазваног високом стопом инфлације. Сlike света које су производили државни медији, с једне, и малобројни алтернативни медији²¹, с друге стране, међусобно нису имале додирних тачака. Тржиште политичких идеја до 2000. године карактерисала је оштра поларизација и у јавном простору су постојала два противника – „патриоте“ и „издајници“ при чему је први био доминантан. Уз ово, јаз међу каналима политичког комуницирања у погледу бројности публике коју су „покривали“ био је веома дубок до

19 Исто, стр.58-59

20 Исто, стр. 101

21 Ефекат деловања ових медија почео је да се осећа почетком друге половине деведесетих година када је, прво, дошло до наглог скока у продукцији штампаних медија, углавном финансираних страним капиталом, и раста њихове публике, а онда и формирањем локалних телевизијских станица у срединама у којима су изборне победе однеле опозиционе партије.

2000. године. Државни телевизијски канал је, у том смислу, држао монопол. Његова публика била је знатно бројнија од публике свих алтернативних медија заједно.²²

Доминација телевизије као средства политичке комуникације у Србији током 1990.-их и преобраћање публике у „заједницу телевизијских гледалаца“ имала је суштинске последице с тачке гледишта квалитета јавне сфере. И мада би било погрешно гледати на телевизију као искључиво пасивну форму информисања а полазећи од тога да сваки вид медијске потрошње подразумева интерпретацију предложеног симболичког материјала, комуницирање посредством ње има одређене мањкавости, између осталог и мање могућности презентације садржаја и детаљнијег објашњења. С друге стране, карактеристика политичке комуникације посредством тзв. озбиљне штампе више доприноси развоју рационално-критичке перцепције публике. У Србији је поменути недостатак до нарочитог изражаја дошло у другој половини 1990.-их година оснивањем приватних комерцијалних телевизија које су имале „наркотизирајућу функцију“²³ великом понудом забаве чиме се доприносило утиску о нормализовању општег друштвеног живота.

У покушају да сумирамо горе наведено могла би се изнети оцена да је, као последица политичких и економских промена, у Србији током 1990.-их, слично као и у неким другим посткомунистичким друштвима²⁴, формиран јавни простор специфичне конфигурације. У њему се разликовало *средиште* које је представљала телевизија и то државни телевизијски канал и *периферија* коју је чинила неколицина локалних телевизијских каналâ, радио станицâ и штампаних медија. Две су последице ове околности: Прво, шанса да одређени дискурс постане „популаран“ зависила је од тога колико је он заступљен у средишту јавне сфере. Друго, да би се управљало друштвеним „дневним редом“, довољно је било контролисати најмасовније канале комуникације. Друштвене арене које су

22 Опширније о расту значаја телевизије у политичкој и изборној комуникацији у Србији током од 1990. до 2000. године у Матић, 2007.

23 Исто, стр. 181; Zoran Slavujević, *Pohodi na birače u ime države i naroda: Izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016. godine*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017, стр. 18

24 Опширније о јавној сфери у постсовјетској Русији у Малинова, 2013:96-126

чиниле периферију јавног простора биле су малобројне и нису могле да остваре суштински утицај. Стратегија власти на комуникацијском плану, током 1990.-их година, била је да се, како год је то изводљиво (законским решењима, финансијским притисцима, уредничким одлукама) из средишта јавне сфере искључе дискурси који јој нису ишли у прилог.

4. ЈАВНА СФЕРА У СРБИЈИ ПОСЛЕ 2000.ГОДИНЕ

После освајања власти од стране Демократске опозиције Србије (ДОС) на савезном нивоу у јесен 2000. године, вектори развоја јавне сфере у Србији почели су се значајно мењати. Промене су имале системски карактер. Прво, представљале су општеполитички отклон у односу на владавину социјалиста током 1990.-их година који је подразумевао одређење за један пол у идеолошким опцијама и то, у исто време, за отвореност према свету уместо изолационизма, промене уместо одржања *status-a quo*, модернизам уместо традиционализма, етничку толерантност уместо национализма и, коначно, за капитализам насупротив „последњем бастиону комунизма у Европи“. Даље, реформе су донеле промене у изборном систему, партијском систему и типу политичког поретка, а онда и у медијском систему. Ове промене, а превасходно она у вези са политичким поретком, утицале су на начин на који су вођене изборне кампање, те на законски оквир и начин спровођења избора.

Промена општеполитичког курса и оријентација на Европску унију најочигледнија је била у променама у медијском систему. Први медијски закон који је у Србији усвојен после промена из 2000. године, Закон о радиодифузији из 2002., сачињен је према европским принципима и стандардима. Ово се превасходно огледало у чињеници да је законом предвиђено формирање регулаторног тела за радиодифузију, власничку трансформацију некадашњих друштвених/државних медија, медијско тржиште, трансформацију државне радио-телевизије у јавне сервисе итд. Оцена је да су текстом закона била прихваћена највиша одређења која омогућавају остваривање људских права у области информисања и, као такав, овај текст је подржан од европских експерата и институција²⁵. Законска

25 Rade Veljanovski, „Izmene Zakona o radiodifuziji – prilagođavanje evropskom regulativnom

решења којима се од доношења поменутог закона до данас додатно настоји уредити медијски простор не одступају значајније од „пројектованог пута“. Међутим, и поред овога, политички актери (и то, готово редовно, они у опозицији) и стручна јавност изражавају незадовољство улогом масовних електронских медија у политичком животу друштва. Указује се на недостатке у њиховом раду који доприносе неједнакој видљивости различитих актера у свакодневном политичком животу а што за последицу има њихову неједнаку препознатљивост у изборној трци и, након избора, неједнаку представљеност у органима власти или немогућност да се власт врши. Фокус у овој критици је на телевизији као медију са традиционално највећом публиком и највећим утицајем у Србији²⁶ и на јавном медијском сервису а онда и на новоформираном телу које би требало да регулише рад електронских медија.²⁷

Знаци обећане трансформације Радио-телевизије Србије из државног у јавни сервис које уочава по промени власти били су видљиви у време прекомпоновања политичке и партијске сцене које је отпочело сукобом двеју најутицајнијих партија владајуће коалиције ДОС. Избалансиран приступ према сукобљеним странама који су имали и РТС и већина преосталих медија²⁸ био је на делу док је трајао овај период „од конфликтног плурализма ка новој поларизацији“. „Превагу“ неког од погледа на свет, као што је то био случај после избора из 2008. и 2012. године, прате критике упућене властима због „дисциплиновања“ медија. Упућују их опозициони политички субјекти, стручна и научна јавност. На врхунцу власти Демократске странке и Б. Тадића Центар за медије и медијска истраживања Факултета политичких наука Универзитета

okviru“ у *Radio-difuzija u Srbiji: Sadašnjost i budućnost*, Beograd, 2012, стр. 128

26 Jovanka Matić, *Servis građana ili servis vlasti: Pluralizam mišljenja u informativnom programu javnog TV servisa u Srbiji*, IP Dobar naslov, Beograd, 2014, стр. 5.

27 Крајем 2017. године више од половине грађана Србије информисало се посредством телевизије (55 одсто). Највише поверења имали су у јавни медијски сервис који је извор информисања за скоро трећину становништва у земљи (31 одсто). Идентичан број грађана (31 одсто) се информисао посредством интернетских портала и друштвених мрежа, док је штампа извор информисања за свега 6.6 одсто грађана - *Danas*, 17. децембар 2017.

28 Jovanka Matić, „Mediji i promena političkog režima“ у Vladimir Goati (ur.) *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Institut društvenih nauka & Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002, стр. 239.

у Београду (*Професија на раскрићу – новинарство на прагу информационог друштва*, 2011) излази са закључком истраживања да су медији подређени влади, политичким партијама и власницима капитала и да због критичког односа према друштвеној и политичкој реланости, камена темељца „нормалног“ јавног простора бивају кажњавани: смењују се управни одбори и, индиректно, главни и одговорни уредници медија у јавној својини (случај „Политике“), шаљу се финансијске инспекције, туже се новинари за увреде и клевете, укидају огласи итд.²⁹. Могућност контроле и превласти политичког естаблишмента у тадашњој политичкој комуникацији Радојковић је приписивао остацима државног власништва у националним и локалним медијима, спрези партија и власника који поседују медије, истицањем тема којим политички естаблишмент дискредитује конкуренте на политичкој сцени (уместо покретања тема од општег интереса) и избегавањем дијалогске политичке комуникације (измештањем дебата са главне сцене (изван средишта јавног простора – С. А.) у оквиру конференција, округлих столова и сл.)³⁰. Власти А. Вучића приписује се нови талас дисциплиновања медија и то у виду притисака функционера власти на ненаклоњене медије и фаворизовања наклоњених медија, онемогућавања приступа појединим сајтовима, „скидања“ појединих емисија са програма ТВ и радио станица и дискредитовања опонената у таблоидним медијима који тиме постају још значајнији актери политичког живота. Уз све ово, реч је и о нетранспарентној коначној приватизацији медија³¹. Из новинарских удружења поручују да је ниво медијских слобода у Србији у опадању (извештај Репорета без граница за 2016. годину), али и да оне нису угрожене од времена када је на власти био Б. Тадић када је на делу, између осталог, било масовно отпуштање новинара из политичких разлога (В. Радомировић, председник Удружења новинара Србије у интервјуу за дневни лист *Danas* 9. маја 2017.³²).

29 Miroljub Radoković, „Politička komunikacija u Srbiji“ у *Menadžment političke komunikacije: osnove i koncepti* (priredili: Ansgar Zerfaß, Miroljub Radoković), Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2011, стр. 36

30 Исто, стр.37

31 Zoran Slavujević, *Pohodi na birače u ime države i naroda: Izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016. godine*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017, стр. 20

32 Vuk Jeremić, „Mediji su slobodniji nego u vreme vlasti Borisa Tadića“ у *Danas*, 9. maj 2017.

Рад јавног медијског сервиса (РТС) и Регулаторног тела за електронске медије (РЕМ) постао је тема изборне кампање за локалне изборе у Београду већ на њеном почетку када им је највећи део опозиционих партија поднео захтев „да почну да поштују закон и медијске стандарде“³³ што ће се претворити у суштински захтев грађанско-политичког протеста против власти који је интензивирао почетком 2019. године. Основна замерка упућена РЕМ-у из редова не само политичке, него и стручне и научне јавности тиче се основа његовог формирања и своди се на пропуштање обавезе да врши надзор над пружаоцима медијских услуга и примену законом му дозвољених мера. Замерке иду од понашања у супротности са законом и међународним стандардима³⁴ до неактивности и спреге са провладиним медијима, то јест влашћу.³⁵ Упитан је однос ове институције према комерцијалним телевизијама са националном покривеношћу од којих одређене не само да не испуњавају сет програмских обавеза него су и функцију политичког информисања замениле паерсуазивном функцијом постајући гласоговорници власти³⁶. Карактеристика ових медија је и мноштво забаве у њиховим програмима, а нарочито ниског укуса и тривијалности у тзв. ријалити програмима, нешто што у значајној мери подсећа на 1990.-те. Ипак, неки од њих су постали и информативно важни што тада није био случај.

33 Конкретно, од РТС-а и РЕМ-а се захтева „истинито, објективно, непристрасно и професионално информисање грађана, приступ опозиције јавном сервису и употребе законских овлашћења ради заштите праграђана и јавног интереса у случајевима очигледне и грубе злоупотребе медијског утицаја“ - *Део опозиције послао захтеве РТС-у и РЕМ-у*, Агенција Танјуг, 12. јануар 2018, Интернет, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/3000932/deo-opozicije-poslao-zahteve-rtsu-i-rem-u.html>, 14/01/2018

34 Сениша Атлагић, Јелена Сурчулија Милојевић, „Институционални услови конкуренције политичких идеја у Србији: Случај регулаторног тела за електронске медије“ у *Српска политичка мисао*, број 3/2018, Београд, 2018, стр. 136

35 УНС запажа да је Савету РЕМ-а било потребно готово годину дана и тридесет седница да додели регионалне телевизијске фреквенције и дозволе за медијске услуге радија, при чему су ове додељене провладиним медијима - *REM provladinim medijima dodelio regionalne televizijske frekvencije*, УНС, 20. март 2019, Интернет <http://www.uns.org.rs/sr/desk/UNS-news/76875/rem-provladinim-medijima-dodelio-regionalne-televizijske-frekvencije.html>

36 Сениша Атлагић, Јелена Сурчулија Милојевић, „Институционални услови конкуренције политичких идеја у Србији: Случај регулаторног тела за електронске медије“ у *Српска политичка мисао*, број 3/2018, Београд, 2018, стр. 129

5. ПЕРСПЕКТИВЕ ЈАВНЕ СФЕРЕ У СРБИЈИ

Ако бисмо покушавали да на основу горенаведеног извучемо закључак, он би био да је кључни проблем карактеристичан за јавни простор у Србији током 1990.-их година присутан и после 2000. године, и данас. Он се своди на настојање државе/власти да успостави контролу над *средиштем* јавне сфере оличеног у телевизији, јавном медијском сервису и комерцијалним телевизијама са националном покривеношћу. Ни штампа није заобиђена, нарочито она дневна, док су недељни магацини у већој мери заштитили слободу од телевизије. Они су, уз неколицину кабловских телевизија, *периферија* јавне сфере. Зато би погрешно било говорити о забрани слободе говора у Србији. Она је, једноставно, истиснута на периферију јавног простора. Резултат ове промене је подвајање „публика истомишљеника“ и даља фрагментација јавне сфере. Овај принцип „круга поверења“ до изражаја долази у политичкој комуникацији на интернету чији сегменти, као део *периферије* јавног простора, морају да се такмиче са његовим *средиштем* контролисаним од власти.

Успостављање државне контроле над масовним медијима и механизмима управљања јавним мњењем у савременој Србији призива аналогije са Србијом из 1990.-их година. Поступак је сличан у смислу ограничавања физичког приступа опозиције каналима комуникације који образују *средиште* јавног простора, а основна разлика своди на то да је мобилизацијска улога („традиционалних“) медија пренета на комерцијалне телевизије са националном фреквенцијом и на јефтину дневну штампу. Контрола власти над најзначајнијим средствима масовног информисања врши се у циљу реализације симболичке политике која се, пак, спроводи с интенцијом да се изврши вредносна консолидација друштва. Њу испуњава нови дискурс о колективном идентитету којим се заговара спољнополитичка оријентација преузета од власти од 2000. до 2012. године и превазилажење жестоке конфротације („патриота“ и „издајника“) из 1990.-их схваћене као грешке која води продубљивању конфликта. Својеврсна нова идеологија маркетиншки је обрађена и понуђена превасходно телевизијским гледаоцима као помоћ у разумевању нових

правила друштvenог понашања (оријентација на рад и дисциплину насупрот лењости и неодговорности) и шанса да се изнова изгради осећање јединства и гордости изгубљено током 1990.-их и у периоду од 2000. до 2012. године. Снажна држава и модернизација су концепти око којих се гради дискурс савремене владајуће елите. У реализацији ових идеја користи се читав арсенал симболичких средстава у којем се традиционалне српске вредности еклектички комбинују са приврженостима идеалима демократије и тржишта. Изабрана доласком на власт Српске напредне странке ова стратегија је дала одређене резултате: није довела до жељене сагласности, али је изродила основ за консолидацију „вучићевске већине“ (већине повезаном представом о А. Вучићу као снажном и способном лидеру) око прилично широких и не сасвим одређених идеја које могу да се интерпретирају на различите начине. Она, међутим, не води формирању општег друштvenог консензуса у вези са кључним вредностима јер нема за циљ елаборацију различитости у њиховим (вредносним) интерпретацијама а без које нема критичке синтезе.

Коначно, каква је перспектива јавне сфере у Србији? Њену трансформацију би, као уосталом и у другим друштвима, требало да одреде два чиниоца – социјално-демографске промене и темпо развоја и примене нових технологија комуницирања. У вези с првим, питање које избија у први план је има ли основа очекивати да ће, држимо се Хабермасовог одређења појма јавне сфере, раст „средње класе“ изазивати пораст учесталости грађанских иницијатива и да ће се формирати нова стилистика политичког комуницирања. У вези с другим је да ли ће ширење нових технологија довести до промена у структури јавне сфере и смањењу јаза између њеног *средишта* и *периферије*. Да ли се протестна активност на декларативно општеграђанској и демократској платформи идеолошки различитих политичких снага у Србији, у време док ово пишемо, може интерпретирати као манифестација активности нове „средње класе“? Питање би можда могло да заинтересује истраживаче, али независно од евентуалних резултата, оно што се чини сигурним је да је, полазећи од „специфичне тежине“ учесника протестних окупљања, мала вероватноћа брзих промена у понашању већине.

У вези са технолошким променама и интернетизацијом, прогнозирати се чини још мање захвалним. Оне несумњиво мењају информативне преференције становништва. И то показује и стални раст корисника интернета у сврху информисања у Србији. Ипак, чини се да је још рано говорити о томе да информисање о свакодневним догађајима озбиљно доводи у питање доминацију телевизије као основног канала јавног комуницирања. С друге стране, развој нових технологија комуницирања води и ка диференцијацији канала укључивања у јавну сферу што би могло да води слабијој видљивости, „замагљивању“ њеног *средишта*. Што су бројнији и разноврснији извори информација, теже их је контролисати, па би „освајање“ интернета терало владајућу елиту да води борбу за смисао у конкурентнијој и фрагментисанијој јавној сфери. Предуслов за ово је, свакако, ниво квалитета симболичке политике на актуелној *периферији* јавног простора, али и превазилажење слабости политичких институција (попут партија и изборног процеса) без кога нема механизма агрегације идеја и њиховог преобраћања у инструмент колективне акције.

ЛИТЕРАТУРА

Атлагић Синиша, Сурчулија Милојевић Јелена, „Институционални услови конкуренције политичких идеја у Србији: Случај регулаторног тела за електронске медије“ у *Српска политичка мисао*, број 3/2018, Београд, 2018, стр. 123-140

Део опозиције послао захтеве РТС-у и РЕМ-у, Агенција Танјуг, 12. јануар 2018, Internet, <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/1/politika/3000932/deo-opozicije-poslao-zahteve-rtsu-i-rem-u.html>, 14/01/2018

Вучићевић Душан, „Демократизација кроз изборе: изборни ауторитаризам у Србији“ у *Политичка ревија*, Београд, 2010, стр. 26: 1-28

Живановић Катарина, „Више од половине грађана информисе се путем РТС и Пинка“, *Danas*, 17. децембар 2017.

Малинова Ольга, *Конструирование смыслов: Исследование символической политики в современной России*, ИНИОН РАН, 2013

Поцелуев Сергей, „Символическая политика: Констеляция понятий для подхода к проблеме“ у *Полис. Политические исследования*, No 5, 1999

Рогов Кирилл, „Гипотеза третьего цикла“ у *Pro et contra*, Москва, 2010, стр. 6-22

Степић Миломир, *Геополитика: Идеје, теорије, концепције*, Институт за политичке студије, Београд, 2016

Habermas Jirgen, *Javno mnenje: Istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*, Kulura, Beograd, 1969

Hudelist Darko, „Siminovci“, *Nedeljnik*, 12. јануар 2017.

Jeremić Vuk, „Mediji su slobodniji nego u vreme vlasti Borisa Tadića“ у *Danas*, 9. мај 2017.

Jovanović Milan, „Konsolidacija, principi “slobodnih i fer“ izbora i ustavni dizajn“ у Pavlović Dušan (ur.) *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji: godinu dana posle*, Beograd: Službeni glasnik, 2008, стр. 55-76

Matić Jovanka, „Mediji i promena političkog režima“ у Goati Vladimir (ur.) *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Institut društvenih nauka & Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 2002, стр. 227-244.

Lou Erik P., *Mediji i politički proces*, Fakultet političkih nauka, Beograd, 2013

Matić Jovanka, *Televizija protiv birača: televizijska prezentacija kampanja za parlamentarne izbore u Srbiji 1990-2000.*, IP Dobar naslov, Beograd, 2007

Matić Jovanka, *Servis građana ili servis vlasti: Pluralizam mišljenja u informativnom programu javnog TV servisa u Srbiji*, IP Dobar naslov, Beograd, 2014

Milivojević Snježana, „Јавност и идеолошки ефекти медија“ у *Reč*, Beograd, 2001, стр. 151-2017

Orlović Slaviša, Problemi demokratske konsolidacije Srbije у Pavlović Dušan (ur.) *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji: godinu dana posle*, Beograd: Službeni glasnik, 2008, стр. 77-112

Oswald Ingrid, Voronkov Viktor, „The „public-private“ sphere in Soviet and post-Soviet society. Perception and dynamics of „public“ and „private“ in contemporary Russia“ у *European Societies*, Vol. 6, Nr. 1, 2004, стр. 97-117

Pavlović Dušan, Antić Slobodan, *Konsolidacija demokratskih ustanova u Srbiji posle 2000. Godine*, Beograd: Službeni glasnik, 2007

Radojković Miroljub, „Politička komunikacija u Srbiji“ у *Menadžment političke komunikacije: osnove i koncepti* (priredili: Ansgar Zerfaß, Miroljub Radojković), Konrad Adenauer Stiftung, Beograd, 2011, стр. 27-40

REM provladinim medijima dodelio regionalne televizijske frekvencije, УНС, 20. март 2019, Интернет <http://www.uns.org.rs/sr/desk/UNS-news/76875/rem-provladinim-medijima-dodelio-regionalne-televizijske-frekvencije.html>, 20/4/2018

Slavujević Zoran, *Pohodi na birače u ime države i naroda: Izborne kampanje u Srbiji od 1990. do 2016. godine*, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2017

Veljanovski Rade, „Izmenе Zakona о radiodifuziji – prilagođavanje evropskom regulativnom okviru“ у *Radio-difuzija u Srbiji: Sadašnjost i budućnost*, Beograd, 2012

Vladislavljević Nebojša, „Competitive authoritarianism and popular protest: Evidence from Serbia under Milošević“ у *International Political Science Review*, 2016, стр. 37(1): 36-50

Žiljak Tihomir, „Javne politike“ у *Javne politike*, Institut alternativa, Podgorica, 2014

Sinisa Atlagic

**TRANSFORMATION OF PUBLIC
SPHERE AND SYMBOLIC POLITICS IN
CONTEMPORARY SERBIA**

Resume

In this paper, the author deals with the issue of the public sphere as a space in which so-called symbolic politics is implemented. The author interprets the development of the public sphere in Serbia since 1990. In this interpretation he proceeds from a descriptive approach that he considers more favorable than a normative approach in the analysis of the political transformation of post-communist societies. Describing the path of the development of the public sphere in Serbia after the establishment of a multi-party system, the author focuses on the institutional transformation of the arenas in which the most important social issues were discussed, as well as the strategies of the actors within them.

A special section in the paper is devoted to the “public sphere” in communist Yugoslavia and Serbia. In the description of its structure, special attention is paid to the element of the so-called. public-private sphere characteristic of other communist societies, especially Soviet.

In the part of the paper devoted to the issue of the public sphere in Serbia during the 1990s, the author concludes that at that time a public space of a specific configuration was formed. He notices the centre represented by television, i.e. state television channel, and periphery constituted by several local television channels, radio stations and print media. Two consequences of this circumstance are highlighted: first, the chance for a certain discourse

to become “popular” depended on how much it is represented in the centre of the public sphere. Secondly, in order to manage the social “agenda”, it was enough to control the most massive channels of communication.

In the part of the paper dedicated to the public sphere in Serbia after the political changes in 2000, the author points out the similarities in its structure and the very similar pattern of behavior of the ruling elite in the implementation of the symbolic policy to the behavior of the ruling elite in the 1990s.

Conclusion points to the strategy of implementing the symbolic policy of the current government and the factors of further transformation of the public sphere in Serbia - socio-demographic changes and the pace of development and application of new communication technologies.

Keywords: symbolic politics, public sphere, political communication, media, Serbia

УДК 323.1:327(497.11)

Нада М. Радушки

Институт за политичке студије, Београд

БИЛАТЕРАЛНИ ОДНОСИ СРБИЈЕ СА СУСЕДНИМ ДРЖАВАМА КРОЗ ПРИЗМУ ПОЛОЖАЈА И ПРАВА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА*

Апстракт

У раду се анализира положај и права мађарске, румунске, хрватске и македонске националне мањине и билатерални споразуми које је Србија потписала са овим земљама, односно матичним државама припадника тих мањина што је од великог значаја имајући у виду да добри међусуседски односи и поштовање права националних мањина су један од критеријума за улазак Србије у Европску унију. Истовремено, у раду се истражује питање заштите националног идентитета, положаја и права припадника српске мањине у тим државама. Мада је њихов статус одређен европским стандардима, анализа указује да формално-правно много боље стоје него што је њихов стварни положај, нарочито у постјугословенским државама где су, упркос признатом статусу националне мањине, суочени са проблемима, конфликтима и асимилацијом,

* Рад је реализован у оквиру пројекта (број 179009) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

па се положај српске мањине не може оценити као задовољавајући.

Кључне речи: билатерални споразуми, националне мањине, положај, права, идентитет, Србија, евроинтеграције.

Регионална сарадња и добросуседски односи приоритет су спољне политике Србије у оквиру које је положај националних мањина од изузетног значаја јер утиче на интеграционе процесе и брзину укључења Србије у Европску унију. Мањинско питање представља обавезу Србије у циљу успешне интеграције свих мањина у друштво, бољих интеретничких релација, унапређења односа међу државама, као и политичке стабилности, економског развоја и просперитета замље. Добри односи са суседима из Европске уније, а посебно онима чији припадници као националне мањине живе у Србији, услов су за напредак и позитиван исход процеса евроинтеграција и приступања Србије Европској унији. Регилисање положаја, поштовање и остваривање права националних мањина виде се као питања националног законодавства и политике, али и као питања билатералне сарадње држава, односно закључивања и реализација одредаба из билатералних споразума о заштити мањина. Мада се мањинска ситуација разликује од земље до земље, историјски посматрано, најчешћи етнички конфликти јављају се због тријаде односа између националних мањина, државе домаћина и матичне државе. Због тога, мањине могу представљати како „мост сарадње» између држава, тако и стални „камен спотицања» и извор нестабилности у међудржавним односима. Националне мањине повезују државе, а регулисање и унапређење њиховог положаја доприноси бољим међуетничким и спољнополитичким односима, економској сарадњи, стабилности и напретку свих држава у региону.

СРБИЈА У ПРОЦЕСУ ЕВРОПСКИХ ИНТЕГРАЦИЈА

Савет Европе у Копенхагену 1993.године донео је одлуку да земље бившег Источног блока могу постати чланице

Европске уније само уз испуњење одређених економских, правних и политичких услова (између осталих, права и заштита националних мањина). Нажалост, треба рећи да, мада се од држава кандидата захтева поштовање мањинских права, истовремено Европска унија није дефинисала сопствене стандарде заштите права мањина нити поштовање тих права надзире у државама чланицама Европске уније.

За Србију као етнички хетерогену државу са релевантним бројем и уделом националних мањина, посебно је значајна билатерална и регионална сарадња, имајући у виду њене интересе, али и захтеве Европске уније. У складу са обавезама из поглавља 23, мањинско питање присутно је на различите начине, а између осталог и као важан аспект билатералних споразума у циљу решавања проблема остваривања права појединих мањина. Сва отворена мањинска питања која се не могу решити у билатералним односима уграђују се у *Заједничке позиције ЕУ за отварање поглавља 23* и морају се решити током преговора о приступању Европској унији која је гарант тога. Резултат је чињеница да је Србија прва земља кандидат за чланство у ЕУ која је била у обавези да достави посебан акциони план за остварења права националних мањина. У погледу регулисања и поштовања мањинских права, законодавство Србије у обавези је да се усклади са *Повељом о основним правима Европске уније* која својим механизмима прати спровођење закона и прописа у пракси, а од ефикасности имплементације зависи између осталог и брзина приступа Србије Европској унији (Форум за етничке односе 2017:26).

У том смислу у протеклом периоду предузети су значајни кораци, као што су прихватање међународних стандарда и сарадња са међународном заједницом, а пре свега са ОЕБС-ом и Саветом Европе. Ратификована је *Оквирна конвенција за заштиту националних мањина* Савета Европе (2001) која представља први правнообавезујући међународни документ и која је значајно утицала на доношење првог мањинског закона у Србији (Framework Convention for the Protection of National Minorities, 1995). Термин «оквирна» указује да преузети принципи нису директно применљиви, јер је државама остављено да их законски (не)усвоје имајући у виду интересе мањина које живе на њеној територији, али и

националне и државне интересе. У погледу етнокултурних особености, дата су најважнија начела, а то су: унапређење елемената мањинског идентитета (језик, вера, традиција, итд.) остављајући државама широка дискрециона права, с обзиром на специфичне околности у свакој од њих. Сви ови принципи могу се примењивати кроз националну регулативу, као и преко билатералних и мултилатералних државних споразума.

Други важан докуменат је *Европска повеља о регионалним и мањинским језицима* Савета Европе (2005) која нема за циљ заштиту мањина, већ првенствено заштиту језика и унапређење лингвистичке разноликости (Београдски центар за људска права 2000). Настала је из потребе за заштитом традиције и културног наслеђа Европе које сачињавају и бројни мањински и регионални језици често угрожени из демографских, економских или политичких разлога. У Повељи¹ су наведена основна начела у вези са преузетим обавезама држава чланица, а то су стварање услова за њихову лакшу употребу у јавном и приватном животу, информисању, кривичном поступку и грађанским парницама, управној власти, јавним службама, културним делатностима, и друго. Државама је остављено да саме изаберу одредбе које ће имплементирати на основу објективних мерила, посебних околности и финансијских могућности, као и да саме одлуче за које конкретно језике ће утврдити мере заштите. Србија је ратификовањем Европске повеље о регионалним или мањинским језицима (Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима 2005) заштитила десет језика (албански, босански, бугарски, мађарски, ромски, румунски, русински, словачки, украјински и хрватски).²

1 У првом делу Повеље експлицитно се наводи да су «регионални или мањински језици традиционално у употреби на одређеној територији једне државе од стране њених држављана који чине бројчано мању групу од остатка становништва и који су различити од званичног језика те државе (то не укључује дијалекте званичног језика).»

2 Неки језици који су у службеној употреби у Србији (нпр. чешки) не налазе се на овој листи, неки су заштићени иако нису нигде у службеној употреби (нпр. украјински), док неки језици нису ни признати приликом ратификације (нпр. влашки) и не уживају њену заштиту. Проблем је што нису узете у обзир објективне околности, већ за све језике важи исти приступ (нпр. према мађарском и босанском), па се отвара питање капацитета државе, али и капацитета одређених мањинских заједница, посебно дисперзивних и слабо организованих (нпр. Роми) да примене усвојене мере (Форум за етничке односе 2014: 26)

Поред поменутих докумената, потписани су и билатерални уговори са Мађарском, Румунијом, Македонијом и Хрватском и донети бројни закони релевантни за заштиту мањинских права у Србији. То је од посебне важности за припаднике тзв. нових мањина који су распадом СФРЈ од конститутивног народа постали мањина. Нажалост, билатерални договори немају обавезујући карактер, односно не постоји обавезујући механизам примене усаглашених закључака, већ се закључци само прослеђују влади ради информисања. Проблем је и што се мешовите билатералне комисије не састају редовно као и недостатак административних капацитета који би пратили рад комисије. То указује да је због комплексности мањинског питања неопходна својеврсна регионална стандардизација и хармонизација мањинског законодавства која би допринела стабилизацији држава и унапређењу положаја мањина у региону.

Ратификацијом међународних докумената Србија је преузела обавезу заштите људских и мањинских права и она чине део националног законодавства који достиже висок ниво заштите националних мањина што је од значаја за Србију на плану европских интеграција. Нормативни оквир мањинске заштите чини *Устав Републике Србије* из 2006. године (*Устав Републике Србије* <http://www.parlament.gov.rs>) који прописује да држава штити права припадника националних мањина и гарантује им посебну заштиту ради остваривања пуне равноправности и очувања етничког идентитета (чл. 14). Поред уставних решења, у Србији је 2002. године донет и први *Закон о заштити права и слобода националних мањина* (Закон о заштити права и слобода националних мањина 2002) који регулише начин остварења свих права која су Уставом или међународним уговорима гарантована припадницима националних мањина. Најважнији део односи се на право очувања етнокултурне посебности националних мањина (језик, религија, традиција, и сл.), равноправност, забрана дискриминације по било ком основу и друго. У протеклом периоду усвојен је и *Закон о националним саветима националних мањина* (Закон о националним саветима националних мањина 2016) који уређује положај мањинских самоуправа, њихов избор, надлежности, однос са државним органима и начин финансирања културне

аутономије. Национални савети заступају националне мањине у области службене употребе језика, образовања, информисања и културе. Од великог значаја је и *Закон о службеној употреби језика и писма* (Закон о службеној употреби језика и писма 2017) који прописује да ако удео припадника неке мањине у укупном становништву локалне самоуправе достиже 15% (по резултатима последњег пописа), у службеној употреби је језик те мањине у управном и судском поступку, у комуникацији са државним органима, образовању, информисању, култури, и друго. Држава се обавезала и бројним другим законима на унапређење елемената мањинског идентитета и постизања равноправности између националних мањина и већинске популације. Свеобухватна интегративна мањинска политика, унапређује односе са суседним државама, доприноси демократским процесима и политичкој стабилности, а има за циљ укључење свих мањина у друштво уз очување њиховог националног и културног идентитета.

ЕТНИЧКИ МОЗАИК РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ (БЕЗ КИМ)

Геополитичке промене деведесетих година 20. века, дезинтеграција СФРЈ и стварање нових држава на простору бивше Југославије, отворили су питање поштовања права не само постојећих мањина, већ и тзв. нових мањина, односно припадника оних етничких заједница који су након сецесије од конститутивног народа постали у новоформираним државама национална мањина. За одређење појма нове мањине (као и сваке мањине), посебно је важан однос између националности и држављанства. Још од Версајског споразума (1919) постоје одредбе по којима се аутоматски утврђује држављанство страним држављанима припојених новој држави, али и право да се одлуче за неко друго држављанство. Дакле, држављанство је услов да једна етничка заједница стекне право да буде национална мањина, па је с тим у вези за припаднике нових мањина важно да им буде признато право на држављанство у земљи у којој живе. Подела на старе и нове мањине имплицира да старе мањине имају дужу традицију у остваривању мањинских права, док нове мањине та права

тек остварују и изграђују своје институције. У стварности, на једнак начин се третирају обе врсте националних мањина, па зато њихово разликовање има смисла само када се говори о политичком односу према мањинама, јер иза ове поделе стоје пре свега политички разлози (Јањић 2010: 209-219). Мањински проблеми најчешће произилазе због идеала о етничкој хомогености државе, са једне, и реалности њене етничке хетерогености, са друге стране. Постјугословенске државе су због хетерогене етничке структуре морале пронаћи одговарајући „модус вивенди“ који би задовољио права свих етничких заједница уз истовремено прихватање концепта и уставног одређења као демократске државе. При томе, било је неопходно, поред индивидуалних права, поштовати и извесна колективна права која се односе на националну посебност припадника мањинских заједница.

Националне мањине у Србији изразито су диференциране по бројности, просторном размештају, демографском развоју, политичкој организованости, националној еманципацији, језику, религији и другим етнокултурним особеностима. Званични пописни резултати играју велику улогу јер се често остваривање мањинских права везује управо за статистичко-демографске показатеље (бројност и етничка компактност), што је посебно битно са аспекта билатералних односа и регионалне сарадње. Попис 2011. године показује да у Србији (без КиМ), поред Срба као већинског народа (6,0 милиона или 83,3%), живе и многобројне националне мањине, а бројчано најрелевантнији су: Мађари (253,9 хиљада или 3,5%), Роми (147,6 хиљада или 2,1%) и Бошњаци (145,3 хиљада или 2,0%), док остали партиципирају појединачно са испод 1%, као што су: Хрвати (57,9 хиљада или 0,8%), Словаци (52,8 хиљада или 0,7%), Црногорци (38,5 хиљада или 0,5%), Власи (35,3 хиљада или 0,5%), Румуни (29,3 хиљада или 0,4%), Македонци (22,8 хиљада или 0,3%), и други (Радушки 2013:11-28)

Етнички мозаик Србије је сложен и у сталним променама као последица етнички диференцираног природног прираштаја и миграционог салда, али и бројних других фактора што популацију Србије диференцира на два етнокултурна и етноцивизацијска круга: хришћански, чији су носиоци Срби и припадници већине националних мањина (Мађари,

Хрвати, Словаци, Румуни, Русини, Бугари, Власи и др.), које одликује депопулација и демографско старење и исламски круг коме припадају мањине са битно другачијим социокултурним карактеристикама, високим природним прираштајем, брзим растом становништва и младом старосном структуром (Албанци, Бошњаци, Муслимани и др.). Оправдано се претпоставља да промене у етничкој структури нису завршене, као ни процеси који их условљавају, али је тешко предвидети какве ће бити у будућности због непознатих трендова у репродукцији становништва, а још више због отворених питања у вези унутрашњих и спољних миграција, стабилности етничког опредељења код појединих националности, као и од опште друштвене и политичке климе у земљи. У сваком случају, питање етницитета и популационих промена је осетљиво и не би смело да се препусти спонтаним демографским токовима.

Важан сегмент друштвеног развоја Србије представља и просторни размештај становништва који се формирао у дугом временском периоду деловањем многобројних чинилаца који су детерминисали свеукупни социоекономски, културноцивилизацијски и геополитички развој овог простора. Територијална дистрибуција националних мањина одликује се одређеним регионалним специфичностима и израженом просторно-демографском поларизацијом, што се огледа у наглаженој концентрацији и јачању процеса националне хомогенизације на одређеним подручјима, док истовремено постоји висок степен просторне дисперзивности карактеристичан за неке друге мањинске заједнице (нпр. Роми). Тако, на подручју јужне Србије концентрисано је албанско становништво, у југозападном делу (Санџак) живе припадници бошњачке и муслиманске националности, у источној Србији су концентрисани Бугари и Власи, док су на северу Војводине претежно настањени Мађари, Словаци и Хрвати. Дакле, једно од битних обележја Србије је заједничка настањеност разних етничких заједница на истом подручју, па отуда у зависности од територијално-политичког оквира или угла посматрања, могуће је да се свака заједница нађе у положају већине, али и мањине. Просторна дистрибуција становништва показује да је етнички простор Срба знатан и функционално повезан, изразито хомоген, док је висока територијална концентрација

релевантних националних мањина на периферним деловима Србије. Реч је о погранично настањеним мањинама које имају специфичан територијални распоред и етничку доминацију у појединим општинама, па питање њиховог статуса и територијално-политичког организовања даје посебну тежину и значај мањинском питању.

За потребе овог рада у анализу су узете четири националне мањине чији припадници живе у Републици Србији, а то су мађарска, румунска, хрватска и македонска, са чијим матичним државама се Србија граничи и са којима има потписане билатералне споразуме у оквиру којих положај и права националних мањина заузимају значајно место. Истовремено, Србија је заинтересована да српска мањина у тим државама ужива мањинска права која су гарантована међународним конвенцијама, националним законима и билатералним споразумима, као и на очување српског националног и културног идентитета.

БИЛАТЕРАЛНИ СПОРАЗУМИ СРБИЈЕ И МАЂАРСКЕ

На билатералне односе Србије и Мађарске активно и непосредно утиче положај мађарске, односно српске мањине у тим државама. Мађарска мањина представља бројчано највећу националну мањину у Србији, што потврђују и пописни подаци из 2011. године када је регистровано 253,9 хиљада Мађара што чини 3,5% у укупној популацији Србије (без КиМ). Настањени су готово искључиво у региону Војводине (251,1 хиљада или 13%), а просторни размештај одликује висок степен концентрисаности у Севернобанатском и Севернобачком округу где се налазе и осам већинских мађарских општина (Кањижа, Сента, Ада, Бачка Топола, Мали Иђош, Чока, Бечеј и Суботица). На тренд изражене етничке хомогенизације указује податак да у тим општинама живи више од половине укупног броја Мађара са простора Војводине. Основно демографско обележје мађарске мањине је депопулација, негативан природни прираштај, стара старосна структура (просечна старост износи преко 45 година), као и емиграције према матичној држави, САД, Канади и Аустралији. Од 2011. године када је омогућен повлашћен пријем у мађарско држављанство

(држављанство чланице ЕУ и чланице Шенген зоне) овај тренд се значајно убрзао.³ Мађарска национална мањина је једна од најбоље друштвено и културно организованих мањина у Србији, политички заступљена на свим нивоима власти. Томе у великој мери доприносе добри билатерални односи две земље, политичке странке на челу са Савезом војвођанских Мађара (СВМ), културне и друге организације, а посебно Национални савет мађарске националне мањине са активним деловањем у области образовања, информисања и службене употребе језика и писма.

Што се тиче положаја Срба у Мађарској, треба истаћи да је српска мањина једна од званично признатих националних мањина, а права су јој као и осталим мањинама у Мађарској гарантована Законом из 1993. године.⁴ Према последњем попису 2011. године, од укупно 9,9 милиона становника, 83,7 % чине Мађари, док Срби броје 10,0 хиљада (0,1%) и налазе се на шестом месту по бројности у етничкој структури Мађарске. Српској мањини су призната културна и језичка права чије остваривање у великом делу финаснијски подржава Мађарска. У погледу демографског развоја, припаднике српске мањине одликује изражен процес демографског старења и стара старосна структура што је последица ниског и сталног опстајања фертилитета. Образовна структура, за разлику од старосне, изразито је повољна будући да од свих етничких заједница (укључујући и већинску) Срби имају највећи проценат високообразованих, а најмање лица без завршене основне школе што је последица њиховог високог удела у градским срединама. Срби су успели током времена да створе специфичну културу која је и данас темељ њиховог националног идентитета, а показују снажну колективну вољу

3 Мађарска је од 2011. године законски омогућила повлашћен пријем у мађарско држављанство свим потомцима бивших мађарских држављана који разумеју и говоре мађарски језик без обавезног насељавања у Мађарску. Према проценама, око 200 хиљада становника Србије (углавном из Војводине) је затражило мађарско држављанство, првенствено због лакшег запослења и одласка у државе ЕУ. Србија не отежава овај процес добијања двојног држављанства за разлику од неких других држава које, такође, имају значајан удео мађарске мањине (нпр. Словачка и Украјина). Видети: <http://www.gradsubotica.co.rs/madarsko-drzavljanstvo-za-sve-starosedeoce/>

4 У Мађарској под појмом националне мањине законодавац подразумева етничке групе које на територији данашње Мађарске живе најмање 100 година, чине препознатљиву мањину у односу на већинско становништво и чији припадници, држављани Мађарске, имају очувану свест о заједничком пореклу и жељу да сачувају своје етничке и културне особености.

за одржање културних посебности, језика, вере, обичаја и традиције. Формирање и деловање посебних институција могу се сматрати једним од важнијих фактора опстанка српске етничке заједнице.⁵ Међутим, актуелне економске и политичке промене у друштву, али и промене у оквиру саме српске заједнице (све већи број мешовитих бракова, асимилација, алтерофонија и др.) захтевају стратегију очувања националног и културног идентитета српске мањине у Мађарској (Прелић 1998: 219-229). За будући период најважније је питање очувања, заштите и унапређења матерњег језика као најважније компоненте српског националног идентитета.⁶

Основ билатералних односа Србије и Мађарске у области мањина чини *Споразум о заштити права мађарске националне мањине која живи у Србији и српске мањине која живи у Мађарској* (потписан 2003. године између Мађарске и тадашње Државне заједнице СЦГ). За спровођење овог споразума надлежна је Међувладина мешовита српско-мађарска комисија која је до сада одржала пет седница (последња 2016. године). У својој спољној политици Мађарска подржава евроинтеграције Србије, и у српско-мађарским билатералним односима званично нема отворених питања и проблема, Мађарска је задовољна положајем и правима своје мањине, те је присутна позитивна оцена и подршка Србији на путу ка Европској унији.

БИЛАТЕРАЛНИ СПОРАЗУМИ СРБИЈЕ И РУМУНИЈЕ

Регионална сарадња између Србије и Румуније може се оценити као успешна и представља добар пример стабилних међудржавних и билатералних односа у оквиру којих мањинска проблематика заузима важно место. Припадници националних мањина претежно живе у пограничним подручјима, као што су Севернобанатски, Јужнобанатски, Средњбанатски, Браничевски, Борски и Подунавски округ у Србији, а у Румунији жупаније Тимиш, Караш-Северин и Мехединци.

5 На пример, Српска православна црква (Будимска епархија), Самоуправа Срба у Мађарској, Српски демократски савез, КУД, позориште „Јоаким Вујућ“, постоји гимназија и четири основне школе, клубови, библиотеке, ТВ емисије, “Српске народне новине“ и друго.

6 Упркос одредбама мањинског закона, у пракси често не функционише службена употреба српског језика због малобројности и дисперзивности српске мањине и присутне алтерофоније односно језичке асимилације, као ни финасирање посебних мера службене употребе српског језика и писма (Ластаћ 2005: 187-235).

По попису 2011. године, у Републици Србији (без КиМ) живи 29,3 хиљаде припадника румунске националне мањине (0,4% укупног становништва), а у односу на претходни попис забележено је смањење (за 5,2 хиљада) због иселавања и негативних трендова у популационом развоју. Просторни размештај румунске мањине одликује висока концентрисаност у региону Војводине где живи 25,4 хиљада, што чини 87% од укупног броја Румуна са подручја Србије. Најбројнији су у општинама Алибунар (4870 или 25%) где је сваки четврти становник припадник румунске националне мањине, Вршац (5420 или 10,4%) и Панчево (3173), док значајан процентуални удео бележе у Житишту (8,4%), Пландишту (6,9%) и Ковачици (6,1%). Румунски језик је у службеној употреби у 10 општина на основу Закона о службеној употреби језика и писама националних мањина, а положај румунске мањине регулисан је и другим позитивним прописима о заштити права и слобода припадника националних мањина у Србији. Иако је Румунија генерално задовољна положајем својих сународника у Србији, у билатералним односима отвара се и проблематизује питање влашке националне мањине у региону Источне Србије. Наиме, према *Закону о подршци Румунима у иностранству* (2007), Румуни у иностранству се дефинишу као лица која припадају културној, етнонационалној или некој језичкој заједници из Румуније без обзира који етноним користе тамо где живе (нпр. Власи, Румени, Молдавци, Армани, Дацо-Румуни, Куто-Власи, и други) (Petru, Cruceru, 2016:1,2). Исте пописне године, у Србији се 35,3 хиљаде лица декларисало као припадници влашке националне мањине који Србију, а не Румунију, сматрају својом матичном државом и који се самодефинишу као аутохтоно влашко становништво. У оквиру саме влашке заједнице постоји неслагање око језика у смислу да ли је влашки језик посебан језик који се битно разликује од румунског, па је неопходно урадити стандардизацију (чему се Румунија противи) или је влашки језик само облик румунског језика оног који је коришћен пре језичке реформе у Румунији крајем 19. века. Влашки национални савет усвојио је одлуку о влашком језику као званичном, и увођењу влашког писма у ћириличној и латиничној верзији (Новаковић, Ђурђевић 2015). Друго отворено и дискутабилно питање у билатералним односима јесте захтев румунске стране у вези верске службе

на румунском језику, односно да се надлежност румунске православне цркве прошири (пored слободе деловања на територији Војводине) и на регион Источне Србије (што је учињено без договора са СПЦ) где живе припадници влашке националне мањине.

Када је реч о положају Срба у Румунији, они имају званично признат статус националне мањине и сва права и обавезе која им по том основу припадају. По попису 2011. године регистровано је укупно 18,5 хиљада припадника српске мањине или 0,1% у етничкој структури Румуније. Демографски развитак одликује депопулација (по попису 2002. било их је 22,6 хиљада) првенствено услед ниске и дугорочно опадајуће стопе фертилитета, негативног прираштаја и последично старе старосне структуре. У погледу просторне дистрибуције, припадници српске мањине настањени су претежно у западном делу Румуније, дуж границе са Србијом, у четири округа (Тимиш, Караш-Северин, Арад и Мехединци), у две општине имају апсолутну, а у једној релативну већину. Највећи број, готово једна трећина, живи у граду Темишвару. Српска мањина се од 1994. године финансира из државног буџета, а од 1990. године има свог посланика у румунском парламенту. Српски језик је у службеној употреби тамо где учешће Срба прелази 20% (Темишвар, Караш-Северин округ), као и у три локална савета (Темишвар, Караш-Северин и Мехединити), а у неким општинама су у употреби српски и румунски језик. Припадници српске мањине су од 1993. године и чланови Савета владе Републике Румуније за националне мањине.

Мањинска права представљају важан аспект билатералне сарадње Србије и Румуније, а институционални оквир чине споразуми који су потписале ове две земље. Од укупно 119 билатералних споразума, најважнији су *Споразум о односима пријатељства, добросуседства и сарадње* (потписан 1996. године, а ратификован 2002.године) и *Споразум о сарадњи у области заштите националних мањина* (потписан 2002.године и ратификован 2004.године). На основу тога формирана је Међувладина мешовита комисија за мањине која има за циљ реализацију донетих мера у циљу остваривања мањинских права и до сада су одржане две седнице (2009.године у Букурешту и 2011.године у Београду), у току су нацрти записника треће

седнице (2016), али који још увек нису усаглашени (Перковић 2016:38,39). У области заштите мањинских права истакнута су следећа најважнија питања са којима се суочавају како припадници српске, тако и румунске националне мањине: представљање мањина у Парламенту, право на изражавање и развој етничког, културног, језичког и верског идентитета, очување културног наслеђа, образовање и информисање на матерњем језику, коришћење мањинских језика у јавној управи, а један од актуелних заједничких проблема у обе државе јесте што не постоји довољан број квалификованог особља за одржавање наставе на матерњем језику.

БИЛАТЕРАЛНИ СПОРАЗУМИ СРБИЈЕ И ХРВАТСКЕ

Дезинтеграцијом бивше СФР Југославије и формирање нових самосталних држава, Хрвати у Србији, као и Срби у Хрватској нашли су се у положају тзв. нове националне мањине („непризнате мањине“), што је имало за последицу промене у њиховом статусу и правима, а уједно представљало и изазов за демократску мањинску политику тих држава. Припадници хрватске националне мањине броје по попису 2011.године, 57,9 хиљада или 0,8% у укупној популацији Србије. Регионално посматрано, претежно су настањени у Војводини (47,0 хиљада) где чине трећу по бројности мањину (после мађарске и словачке). Одликује их интензиван процес демографског старења (просечна старост износи чак 51 годину) што имплицира висок морталитет и негативан природни прираштај, и заједно са иселјавањем (претежно према матичној држави) има за последицу смањење броја (за 17% у односу на претходни попис и око 40% у односу на попис 1991.године). Хрвати су најбројнији у Суботици (14,2 хиљада), Сомбору (7,1 хиљада), Београду (7,7 хиљада) и Новом Саду (5,3 хиљада), док највеће процентуалне уделе бележе у Апатину (10,4%), Суботици (10,0%), Бачу (8,4%) Сомбору (8,2%) Сремским Карловцима (6,6%) и Шиду (5,1%).

Популационо кретање Срба у Хрватској одликује драстично апсолутно и релативно смањење. По последњем попису становништва из 2011.године, регистровано је 186,6 хиљада (4,4%) припадника српске националности, што је у

односу на попис пре рата (1991), када је забележено 581,7 хиљада (12,2%), смањење за преко две трећине (Радушки 2013: 23-36). Демографски развитак припадника српске мањине одликује интензивно демографско старење и наставак процеса депопулације, а у политичком смислу данас се објективно налазе између асимилације и интеграције. Оквир за остварење мањинских права постављен је новим Уставним законом о правима националних мањина Републике Хрватске (2002) и посебним законима којима су националним мањинама осигурана сва колективна права према највишим међународним стандардима. По Уставу, Хрватска је ”национална држава хрватског народа и држава припадника оних народа и мањина који су њени држављани: Срба, Муслимана, Словенаца, Чеха, Талијана, Мађара, Жидова и других којима јамчи равноправност с грађанима хрватске националности”. Хрватска је углавном под међународним притиском ратификовала готово све међународне конвенције и документа која се односе на поштовање права националних мањина, али није било довољно политичких претпоставки и воље да се закони доследно спроведу у пракси (Таталовић 2005:131-147). Дакле, проблем није у домену постојећих закона, већ у њиховом спровођењу. Садашњи законски прописи формално не ускраћују Србима извесна колективна права, али се то у пракси због њихове територијалне дисперзије ретко остварује будући да, за разлику од предратне ситуације, ни у једном делу Хрватске немају апсолутну или релативну већину. „За Србе као колективитет (али не и као појединце) најповољнија је ситуација у Вуковарско-сремској жупанији, за коју важе посебне одредбе (на основу Дејтонског и Ердутског споразума), али се суживот веома споро обнавља и ситуација у неким сферама живота подсећа на ону у Северној Ирској” (Вукић 2010:177).

Политички односи између Србије и Хрватске су изузетно комплексни, оптерећени прошлошћу, а међуетнички сукоби и конфликти оставили су бројне последице, међусобно неповерење, анимозитет и велику етничку дистанцу, што отежава процес нормализације односа, регионалну сарадњу и поштовање права националних мањина. Први *Споразум о нормализацији односа* ове две државе потписан је и ратификован 1996.године, бучно најављен и медијски пропраћен, али

је у пракси остао „мртво слово на папиру“, с обзиром да процес повратка избеглог и прогнаног становништва, питање имовинских и станарских права, несталих лица, конвалидације радног стажа и неисплаћених пензија, итд. „ни до дана данашњег није решено, напротив, њиме је легализован геноцид и етничко чишћење хрватске државе над српским народом“ (Суботић 2013:71).

Чињеница да је Хрватска пуноправна чланица ЕУ, а да се Србија определила за пут ка ЕУ, јасно налаже неопходност да ове две државе решавају отворена и спорна питања у функцији пуне нормализације односа. Питање мањина увек мора бити на дневном реду у билатералним односима Србије и Хрватске, а ЕУ је најбоље место за решавање свих спорних питања и проблема. Међутим, приметно је да су се после уласка Хрватске у Европску унију (2013) погоршали државни односи Србије и Хрватске, као и однос Хрватске према српској мањини, што се огледа у повећаном броју физичких напада на Србе, уништавању њихове имовине, укидање права на коришћење ћириличног писма у Хрватској, итд. (Орајић 2016). У политичком документу под називом *Декларација о унапређењу односа и решавању отворених питања између Републике Србије и Републике Хрватске* из 2016. године (<http://www.dijaspora.gov.rs/lat/deklaracija-o-unapredenju-odnosa-srbi-je-i-hrvatske/>)

идентификоавни сви актуелни проблеми у шест тачака (прва се експлицитно тиче питања националних мањина) са циљем да се приступи њиховом решавању у циљу боље сарадње, стабилности и даљег развоја билатералних односа.

Имајући у виду да је у питању политички документ, а не међународни уговор, он нема обавезујући карактер, већ зависи од политичке воље актера. То потврђује и појава нових тензија и међуетничких конфликта, као и оцена да историјски контекст и даље игра важну улогу у билатералним односима и регионалној сарадњи, те да је потребан одлучнији заокрет и чвршћа политичка воља владајућих елита на обе стране (Форум за етничке односе, 2017:50).

БИЛАТЕРАЛНА СПОРАЗУМИ СРБИЈЕ И СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ

Евроинтеграције се оцењују као спољнополитички приоритет обе земље, а питања права и положаја националних мањина представљају важну димензију у билатералној сарадњи Србије и Северне Македоније. Припадници македонске националности су прешли пут од статуса конститутивног народа у бившој СФРЈ до статуса тзв. нове националне мањине у Србији. Демографску динамику ове мањине карактерише депопулација што потврђује и компарација пописних етностатистичких података. У 2011. години пописано је 22,8 хиљада припадника македонске националне мањине која процентуално чини 0,3% укупне популације Србије (без КиМ), да би у последњем међупописном раздобљу регистровано смањење за око три хиљаде (12%), док је удео остао готово непромењен. Припаднике македонске мањине (као и већину осталих мањина у Србији) одликује негативни природни прираштај као резултат високог морталитета услед изразито старе старосне структуре, просечна старост износи 52 године, због чега представљају једну од најстаријих (поред Немаца и Словенаца) етничких заједница у Србији. За разлику од старосне, образовна структура становништва је повољна и одликује је ниска стопа неписмености (1,1%) и релативно велики удео високообразованих лица (13,3%). Географски размештај показује претежну настањеност у региону Војводине (готово 50%), док највећу концентрацију имају у градовима (Београд 7,0 хиљада, Панчево 4,6 хиљада). Висок процентуални удео бележе у Планишту (9,2%), а највећу етничку компактност у насељу Јабука (32,5%), где је готово сваки трећи становник припадник македонске мањине и где је македонски језик у службеној употреби. Национални савет македонске националне мањине конституисан је 2014. године (са седиштем у Панчеву), а његов основни циљ представља остваривање права у домену културе, информисања и службене употребе македонског језика и писма. Када је реч о правима македонске мањине, нема значајнијих спорних питања и Северна Македонија је у више наврата истицала задовољство положајем своје мањине у Србији.

После дезинтеграције СФРЈ и осамостављивања Македоније, отворило се питање статуса Срба као тзв. нове мањине и остваривање њихових људских и мањинских права. Демографски фактори, као што су бројност и просторни размештај, имају значајног утицаја на положај српске мањине и реализацију њихових уставних права и слобода. По последњем попису из 2002. године,⁷ од укупно 2,2 милиона становника, Македонци као матичан народ чине 1,3 милиона (64,2%), Албанци 509 хиљада (25,2%), Турци 78 хиљада (3,8%), Роми 54 хиљада (2,7%) и Срби 36 хиљада (1,8%). У погледу просторног размештаја, највећа концентрација припадника српске мањине је у Скопском и Кумановском региону, а српски језик је у службеној употреби у три општине на северозападу Македоније (Куманово, Чучер-Сандево и Старо Нагоричане). Устав Републике Македоније из 2001. године (донет после потписивања Охридског споразума) регулише уставно-правни статус Срба као „део српског народа који живи у Републици Македонији“ чиме је омогућено да буду заступљени у Савету за међунационалне односе Собрања Македоније и имају право на финансијску помоћ Владе у програму очувања свог националног идентитета. Срби су на основу Устава добили званични статус националне мањине што чини добру основу за брже решавање српског националног питања у Северној Македонији. Међутим, иако Устав гарантује припадницима националних мањина право на образовање на матерњем језику, настава на српском језику се изводи само у четири основне школе, и то у већим градовима (Куманово, Скопље), док у средњим школама и поред законског права, још од средине 1980-их година не постоји настава на српском језику (гимназија у Скопљу укинута је 1986. године). Мада је српски језик у службеној употреби у три општине, не постоје културне институције нити средства информисања на српском језику, што све упућује на питање одрживости националног идентитета и просец асимилације Срба (Вељковић 2005:153-161). Такође, припадници српске мањине нису задовољни својим учешћем

7 Планирани попис 2011. године најпре је био одложен због одржавања превремених парламентарних избора, да би затим започео 1. октобра 2011. године, али га је Државна пописна комисија убрзо прекинула јер нису били испуњени сви неопходни услови. Током пописа дошло је до несугласица око пописне методологије у делу који се односи на коришћење оригиналних докумената за идентификацију грађана. Албанска мањина је, између осталог, тражила да се на попису признају и фотокопије личних карата, а не само оригинали.

у органима власти и не уживају слободу вероисповести која им је гарантована Уставом јер Српској православној цркви није омогућено слободно деловање на територији Северне Македоније. Због тога је неопходно веће ангажовање Србије као матичне државе у свим областима у циљу унапређења положаја, заштите и права српске мањине. То подразумева подршку и помоћ организацији припадника српске мањине у Северној Македонији (Централни савет српских организација) у остваривању права на информисање и образовање на свом матерњем језику и писму, као и инсистирање на поштовању права слободе вероисповести припадника српске заједнице.

Институционални оквир поштовања мањинских права чини билатерални *Споразум о заштити мањина* између Србије (тадашња Државна заједница СЦГ) и Македоније потписан 2004. године, а ратификован 2005. године, међутим, до сада није одржана ниједна заједничка седница Међувладине мешовите комисије за националне мањине, али се обострано указује на значај даљег унапређења билатералних односа у функцији заштите мањина, мира и стабилности у региону.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Већина држава балканског региона има хетерогену националну структуру становнштва, а најчешћи проблеми са којима се суочавају везани су за нерешена етничка и мањинска питања, као и односе са суседним државама. Процес нормализације међудржавних односа и регионална сарадња није могућа без решавања мањинских проблема што је од суштинског значаја за регион Балкана оптерећеног етничким конфликтима и сукобима, ксенофобијом, економском неразвијеношћу и политичким турбуленцијама. За остварење мањинских права, као показатеља политичке културе и друштвене свести у демократским државама, потребна су адекватна законска решења, њихова успешна имплементација, али и такво окружење које прихвата мањине и омогућава им да сачувају сопствене етничке, верске и културне особености уз истовремено успешно интегрисање у ширу друштвену заједницу. Реализација права националних мањина не зависи само од нормативних решења, већ и од дубљих друштвених

промена, демократизације друштва, као и од међудржавне сарадње и добрих интересних односа. У томе велики значај и улогу, поред уставних закона и ратификованих међународних докумената, има и матична држава која пратећи остварење тих права и активно помажући припаднике свог народа, успоставља бољу сарадњу, успешнију комуникацију и чвршћу везу са њима.

За Србију, имајући у виду да је њен циљ улазак у Европску унију и придруживање међународним интеграционим процесима, заштита права и унапређење положаја националних мањина, спровођење адекватних мера интеграционе мањинске политике, као и добри међусуседски односи од круцијалног су значаја. У исто време, брига о свом народу у дијаспори представља право и обавезу Србије у циљу побољшања њиховог положаја и остваривања људских и мањинских права, као и очувања верског, културног и српског националног идентитета. Финансијска подршка и редовна улагања у политичку, економску и културну еманципацију од посебне су важности за заштиту и опстанак српске мањине, па је неопходно да постоји јасно дефинисана стратегија државне политике у односу на положај Срба у региону.

ЛИТЕРАТУРА

Београдски центар за људска права (2000) *Европска повеља о регионалним и мањинским језицима, Инструменти Савета Европе - људска права*, Београд.

Вељковић, Д. (2005) „Положај српске мањине у Македонији“. У: Становчић, В. (ур.) *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*, Београд: САНУ, 153-161.

Вукић, А. (2010) “Положај Срба у Хрватској у процесу придруживања Еуропској унији”. У: Бабић Д., Жупарић-Иљић, Д. (урс.) *Националне мањине као фактор стабилности у међународним односима Хрватске и Србије*, Загреб: Институт за миграције и народности, 169-183.

Закон о заштити права и слобода националних мањина (2002), Савезно министарство националних и етничких заједница, *Службени лист СРЈ* бр.11/02.

Закон о националним саветима националних мањина (2009), *Службени гласник РС* бр.72/09.

Закон о службеној употреби језика и писама, *Службени гласник СРЈ* бр.45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05 и *Службени гласник РС* бр. 30/10.

Закон о ратификацији Европске повеље о регионалним или мањинским језицима (2005), *Службени лист Србије и Црне Горе*, Међународни уговори, (III)18.

Јањић, Д. (2010) „Нове националне мањине и демократска мањинска политика“. У: Бабић Д., Жупарић-Иљић, Д. (ур.) *Националне мањине као фактор стабилности у међународним односима Хрватске и Србије*, Загреб: Институт за миграције и народности, 209-219.

Ластих, П.(2005) „О положају Срба у Мађарској“. У: Становчић, В. (ур.) *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*, Београд: САНУ, 187-235.

Орачић, Т. (2016) *Govor mržnje i nasilje nad Srbima u 2015*, Zagreb: Srpsko narodno vijeće i Vijeće srpske nacionalne manjine Grada Zagreba.

Перковић, Ј. (2016) „Анализа спровођења билатералног споразума о заштити националних мањина Србија-Румунија. У: Перковић Ј. (ур.) *Анализа спровођења билатералних споразума о заштити права националних мањина Србије са Хрватском, Мађарском, Румунијом и Македонијом*, Нови Сад: Центар за регионализам, 38-49.

Petraru, A., Cruceru E. (2016) „State Policy Regarding the Protection of National Minority. Romania-Serbia“, working paper submitted to the Raoud Table on: *Bilateral relation between Serbia and Romania: minority politics and EU integrations*; Belgrade: Forum for Ethnic Relations, pp. 1-13.

Прелић, М. (1998) „Срби у Мађарској: један поглед на савремену ситуацију“, У: Пантелић, Н.(ур.) *Етнички односи Срба са другим народима и етничким заједницама*, Београд: Етнографски институт, САНУ, 44: 219-229.

Радушки, Н. (2013) “Национална припадност становништва Србије по попису 2011.године”, *Српска политичка мисао*, 1: 11-28, дои:1022182/спм.3912013.1

Радушки, Н. (2013) “Српска национална заједница на простору Хрватске у другој половини 20. и почетком 21.века”, *Међународна политика*, 1151: 23-36.

Суботић, М. (2013) „Хрватска на путу Србије у ЕУ“, *Политичка ревија*, 4: 67-85.

Таталовић, С. (2005) «Утемељење Срба у Хрватској». У: Становчић, В. (ур.) *Положај и идентитет српске мањине у југоисточној и централној Европи*, Београд: САНУ, 131-147.

Устав Републике Србије, <http://www.parlament.gov.rs>, 12.1.2018.

Форум за етничке односе (2014) *Мањинска политика и интеграција у Србији*, Београд: ФЕО, 26.

Форум за етничке односе (2017) *Националне мањине у односима Србије са суседима*, Београд: ФЕО, 26-27.

Framework Convention for the Protection of National Minorities (1995). Strazbourg: Council of Europe Treaty Series.

<http://www.hnv.org.rs/docs/ZAKON%20normalizaciji%20HR.pdf>

<http://www.dijaspora.gov.rs/lat/deklaracija-o-unapredenju-odnosa-srbije-i-hrvatske/>

<http://www.gradsubotica.co.rs/madarsko-drzavljanstvo-za-sve-sta-rosedeoce/>

Nada Raduški

**BILATERAL RELATIONS OF SERBIA WITH
NEIGHBORING STATES THROUGH THE
PRISM OF THE POSITION AND RIGHTS OF
NATIONAL MINORITIES**

Resume

The aim of this paper is to present regional cooperation and bilateral relations with neighboring countries with which Serbia borders through the prism of the position and rights of national minorities. The paper analyzes the status of the so called new minorities in Serbia (Croatian and Macedonian), as well as the minority rights of the Hungarian and Romanian national minorities. Serbia has signed bilateral agreements with these four countries, which is of great importance for good interstates relations and for Serbia's entry into the European Union. Also, the paper discusses the position and rights of the Serbian minority in the former Yugoslav republics (Croatia, Macedonia), as well as in some neighboring member states of the European Union (Hungary, Romania). In addition to the analysis of basic demographic indicators (number and spatial distribution) that determine the realization of the rights and freedoms of each minority, the paper examines the issue of protecting the national, cultural and linguistic identity of Serbs, as well as the ways of its preservation and improvement. Although the social and legal status of the Serbian minority is determined by European standards, the analysis points that they are in practice faced with more or less assimilation. In order to fully realize minority rights and improve the position of the Serb minority, ratified international documents, bilateral

agreements, national laws, as well as policies and assistance from the home state are of great importance.

Keywords: Bilateral agreements, national minorities, position, rights, national identity, Serbia, European Union.

УДК 316.75:316.64(497.11)

**Jasna Milošević Đorđević, Milica Vdović,
Živojin Đurić**

*Faculty of media and communications,
Singidunum University, Belgrade, Serbia*

Institute for Political Studies, Belgrade, Serbia

TRUST THE SYSTEM: THE GUIDANCE OF POLITICAL IDEOLOGIES

Abstract

Society has reached a point in its complexity when an individual, cannot by themselves, understand every part of the system in general. More than relying on the expertise of one another, we need to trust that the societal system is working properly: that objective and useful knowledge is being produced, used in bettering our daily lives, and avoiding risks. Distrust in the system in general, especially in the domain of media, official institutions and science, can have catastrophic consequences (Gangarosa et al., 1998). The media has put focus on scientific debate, rather than consensus, creating doubt in people minds about the validity of scientific practices and paving the way for the feudalization through political and economic interests (Beck, 1992).

Using a nationally representative sample of adult Serbian citizens (N=1480) we tested a model of system trust constituting of trust in: 1. science in general, 2. science support for policy, 3. political

system, 4. public institutions. We tested the relationship between general political orientation and system trust mediated by the media literacy: higher media literacy was related to higher trust in science, but the relationship depend on the persons political orientation.

Key words: Science skepticism, system trust, media literacy, political orientation

INTRODUCTION

In the modern world, system trust has become more important than interpersonal trust (Beck, 1992). Take for example a visit to the doctor: we no longer have to trust only the person in charge of healing us, but also the educational system where they gained their knowledge, the pharmaceutical companies where medicine comes from, and the equipment doctor's tests with. A patient would not be able to determine the fallacy of neither, but so wouldn't the doctor. The system we live in has become too complex for ordinary people to understand or comprehend. Expertise areas have narrowed and differentiated. This specialization of expert systems seems to be an inevitable effect of the growing amount of knowledge and technological advances. There is only a limited amount of information a person can have and be an expert in, everywhere else they are just like the rest, layman. The high complexity of modern society is making it difficult for people to assess risk in everyday life leading to general distrust (Giddens, 1991). People have in fact become less trustful of each other (Robinson, Jackson, 2001), the government (Levi, Stoker, 2000), and even science (Gauchat, 2012).

However, trust is a necessary aspect of social life; it can be defined as "confidence in ones expectations" (Luhman, 1975). When we trust we assume that no variance will occur, reducing the complexity of the world. This assumption can be made regarding other people, and the system (Luhman, 1975). System trust has become more important because of the differentiation of systems and growing complexity, but also because societal risks are no

longer visible to the naked eye. Let's take global warming for example; the catastrophic consequences of global warming such as: the melting of the ice core, wildlife extinction, air and water pollution, and even increased severity in weather cannot be seen by the passive observer or adverted by one person, but rather a system. The system constitutes of scientist and opinion makers assessing risks and consequences, finding solutions and communicating them to government institutions and public. Government needs to take actions in forms of policies and behavior change. Thus, trust is a vital aspect in order for change to manifest.

Science is one of the ways we reduce complexity, we systematically account for the variabilities and test out possibilities (Luhman, 1975). Science used to have a monopole on knowledge in the past, but is now not sufficient for a socially accepted truth. There are too many competing and conflicting claims: vaccines are harmful, vaccines save lives; coffee is good for you, coffee is bad for you; margarine is healthier than butter, butter is healthier than margarine; GMO's are unhealthy, GMO's are healthy; ... This scientific uncertainty has spread to the political, business and public sphere, who have taken the role of interpreting and deciding which contradictory arguments to believe in (Beck, 1992).

One would think that a person with higher scientific knowledge would be more inclined to trust science. However, the deficit model, that tries to explain science skepticism as results of scientific illiteracy, has had its shortcomings (Allum et al., 2008). The deficit model seems to work better when political knowledge is included as a predicting variable. Sturgis and Allum (2005) included political knowledge as a measure that reflects institutional knowledge of science, and showed that it enhances the relationship between science literacy and trust in science. These finding shows that it is not only important what science discovers but also the government stands and implementations of these findings in our daily lives. This idea has also been experimentally proven in Kahan's (2012) work. Kahan shows that rather than scientific literacy being the main predictor of assessing the risk of global warming, the individuals asses risk based on how much they cohere with their ideologies and values of groups they identify with. Respondents who were high on authoritarianism and social dominance were less likely to accurately perceive the risk of global warming (Kahan, 2012).

He hypothesizes that accepting this kind of risk would mean more government restrictions on industry and market, which is contrary to their “individualistic” worldview. Kahan also shows that not all scientific issues are politicized, only the ones “who’s risk becomes associated with opposing social groups” (Kahan, 2015:3). Contrary to popular belief, both sides of the political spectrum distrust science: conservatives are known for being more prone to denying global warming, while liberals have greater distrust in GMO’s, even though there is great scientific consensus in both subjects (Kahan, 2017).

Scientific debate has been in the focus of media more than ever before, but the focus has been on disagreement and critics rather than consensus. This focus on ambiguity has led science to lose its absolutistic authority and credibility (Aupers, 2012). Social media platforms contribute to the problem by allowing the publishing and spreading of fake news (Lazer et al., 2018). Research has shown that false news reaches more people than true news, and it does so at a much faster rate (Vosoughi, Aral, 2018). Even when reading the news from a reliable source, biases such as confirmation (Knobloch-Westerwick, Mothes & Polavin, 2017) and media bias (Ardèvol-Abreu & Gil de Zúñiga, 2016), cause people to misinterpret information. Further, the more extreme someone’s ideologies and partisanship are, the more likely they will perceive the news as bias (Lee, 2005). Attention to social media has shown to increase political distrust and apathy, while attention to traditional internet sources actually increases trust. This difference may be a product of media literacy, but results are still inconclusive (Yamamoto, Kushin, 2013). What is the impact of media literacy in decreasing system trust?

In this study we will test out a model of system trust, in which political orientation predicts different aspects of system trust through media literacy. We have three research aims:

1. Endorsement of system trust measuring four areas of trust in: science in general, science support for policy, political system and government institutions.
2. Analyzing the differences in system trust across the political ideology spectrum
3. Testing the model of factors influencing the system trust

MATERIALS AND METHODS

INSTRUMENTS

Trust in science and science support for policy was measured using a revised short version of the support for science scale (McCright, Dentzman, Charters, Dietz, 2013). **Trust in science** measured belief that scientists created accurate and useful knowledge and that they communicated it to the public and government. The scale consisted of four questions: Scientists create accurate and unbiased decisions; Scientists create useful knowledge; Scientists advise government officials about policies; Scientists inform the public on important issues (Cronbach alpha was .85). **Science support for policy** measured belief that scientific findings are used in creating policies that affects our daily lives, and it was measured using three questions: Science is too concerned with theory and speculation to be of much use in making concrete government policy decisions that will affect the way we live; Science is too influenced by the politics of scientist to be of much use in making concrete government policy decisions that will affect the way we live; Science is too influenced by government funding to be of much use in making concrete government policy decisions that will affect the way we live (Cronbach alpha was .83). Participants assessed their agreement on a five-point Likert scale, from 1 do not agree at all, and to 5 completely agree (McCright, Dentzman, Charters, Dietz, 2013).

Trust in political system could be defined as a degree in which the public perceives immorality and incompetence of the politicians, institutions and system in general. It was assessed by eight items (Pavlović, 2013: 11; Dekker, 2007; Schyns Nuus, 2007: 91-103) such as: The politics are dishonest and a 'dirty' job; The biggest concern of politicians is how to stay in power longer; Political parties are only interested in my vote and not my opinion; Politicians always promise more than they can achieve. Trust in politics demonstrated satisfactory internal reliability (Cronbach's alpha was .95). A five point Likert scale was also used.

Trust in public institutions was measured by individually rating how much trust we have in certain domains of the mod-

ern world. Sixteen domains were measured using the same form: Do you trust...the president, the government, the parliament, the church, the police, the army, government agencies, Serbian science academy, political parties, the media, the health system, and the educational system.... Cronbach alfa was .93.

Media literacy can be defined as the skills and knowledge to read, interpret and produce various types of texts (Kellner, Share, 2005). Media literacy was measured by six questions like: I am searching who the author of the text I am reading is; I often think whether the positions of the author represented his own opinion or facts; I am searching for different sources of the same information on the Internet; I am thinking if the author of the text has an interest to represent a certain viewpoint; etc.). Cronbach's alfa was .92 (UNICEF report, 2018).

Political orientation was measured with one item (Van Prooijen, Krouwel, and Pollet, 2015). We asked participants to place themselves on a political dimension ranging from 0 (very left-wing) to 9 (very right-wing).

RESPONDENTS AND SAMPLING

A total of 1480 adult (aged 18+) citizens of Serbia were recruited for face to face interviewing in a stratified three-stage probability sampling procedure in May 2018. Research was supported by the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development project number 179009, granted to the Institute for Political Studies. The sampling frame was based on the data from 2011 Census. Sampling was done in three stages. The first stage sampling was done by polling station territory (212 sampling points). The second stage included households selected by random route technique starting from the randomly selected addresses (seven households by sampling points). The third stage included respondents randomly selected within households. The average length of the interview was approximately 30 minutes. Research procedures adhered to APA (American Psychological Association) ethical guidelines. The sample's demographic parameters were presented in Table 1.

Demographic characteristics of the sample

Sample structure		Percent %
Gender	Male	53
	Female	47
Education	Primary school and lower	8.8
	Secondary school	68.6
	University and higher	22.6
Age	18-25	14.1
	26-45	45.2
	46+	40.7
Ethnicity	Serb	85.8
	Other	13.3
	Refused to declare	.9
Total number of respondents		N=1480

RESULTS

The aim of the study was to investigate the prevalence of system trust, and its relationship with political orientation and media literacy.

Overall data shows that about 23% of the adult population in Serbia was identified as political left, 28% as political right, but most identified as centrists (49%). We also monitor high distrust in politics, and moderate trust in various public institutions.

All aspects of system trust were low, with respondents trusting science the most ($M = 13.62$, from a 20 point scale), and politics the least ($M = 14.96$, from a 40 point scale). The average media literacy was 19.22 out of 30. Media literacy was not the same

across the different political orientations, but this difference was not a consequence of education or age. Centrists had the highest media literacy of all groups ($M = 20.04$), while the right wing had the lowest ($M = 18.19$). Centrist are also the most trustfull political group, in all domains except trust in politics, in which the leftwas more trustful. The biggest difference in trust was observed in trust in science, this difference was statistically significant ($F(2) = 6.29$, $p < .01$). When comparing political leftist to political right, trust varies depending on the domain: leftist have more trust in science and politics, while rightist had more trust in institution and science support for policy (Table 3).

Table 2: Descriptive statistics – total average scores for each scale

	Min	Max	M	SD
Media Literacy scale	6	30	19.22	6.50
Trust Sceince General	4	20	13.62	3.78
Science Support For Policy	3	15	9.42	2.99
Political trust	8	40	14.95	7.14
Trust in Institutions	17	68	41.20	10.50

Table 3: Differences in system trust across the political ideology spectrum

Means	Political left	Centrist	Political right
Age	43.56	43.56	45.27
Education	12.65	12.83	12.64
Media literacy	19.71	20.04	18.19
Trust in science	13.83	14.16	13.14
Science support for policy	9.27	9.67	9.44
Trust in politics	16.22	15.46	14.89
Trust in institution	41.81	42.00	41.87

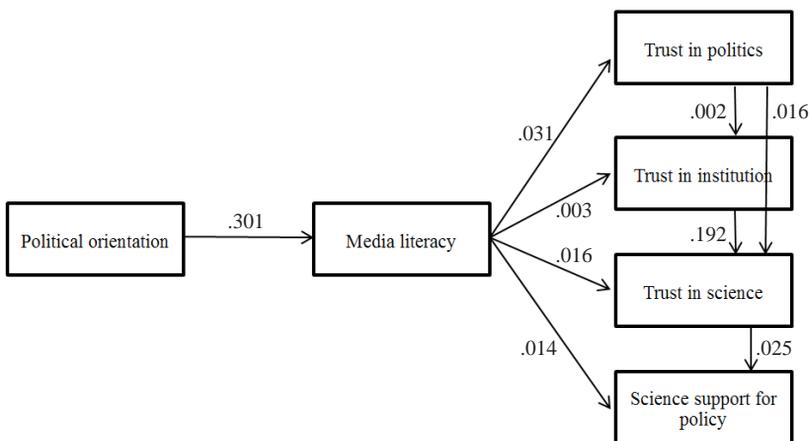
The correlation matrix in table 4 shows that there were correlations between all system trust domains except between science support for policy and trust in institution. Media literacy also correlated positively with trust in science and science support for policy, negatively for trust in politics, and had no correlation with trust in institution.

Table 4: Correlation matrix between measured variables

	1	2	3	4	5	6
Trust Science General (1)	1					
Science Support For Policy (2)	.231**	1				
Trust in politics (3)	-.102**	-.083**	1			
Trust in Institutions (4)	.119**	.039	.368**	1		
Media Literacy scale (5)	.328**	.100**	-.120**	-.010	1	
Political orientation (6)	-.082*	.019	-.075*	-.010	-.113**	1
Mean	13.62	9.41	14.95	41.2	19.22	5.11
SD	3.78	2.99	7.14	10.5	6.51	2.13

We propose the next model (fig. 1) to explain the relationship between the tested variables; we conducted a confirmatory factor analysis to test it. The data were analyzed using AMOS 18 program for SPSS. Parameters of fit for the model are presented in Table 5 (they were selected following recommendations from Jackson, Gillaspay, & Purc-Stephenson, 2009). When analyzing the fit of the models, we relied on conventional recommendations: a value lower than 0.08 for RMSEA index was considered to be acceptable (MacCallum, Browne, & Sugawara, 1996), as well as a value of 0.9 and higher for NFI and CFI indices (Byrne, 2001).

Figure 1: Model of system trust

The model demonstrated superior fit in all required measures, with NFI being .926 and CFI being .981, while RMSEA was .02 which is much better fit than marginally acceptable (Table 5).

Table 5: Confirmatory factor analysis parameters

Chi²/df	NFI	CFI	RMSEA	AIC
1.271	0.926	0.981	0.02	48.90

The model confirmed that political orientation is a predictor of system trust, and that this relationship is mediated through media literacy, which is in accordance to our hypothesis.

DISCUSSION

Trust in the social system is an important ingredient of contemporary life (Van Prooijen et al, in press). Assessment of trust toward information or public institutions is motivated process that serves different ideological needs (Miller, Saunders, Farhart, 2016).

Therefore, political ideology is a motivational tool for justifying facts around us, as confirmed by many authors (Jost, Federico, Napier, 2013). When people are disempowered they may distrust official information sources and institutions and tend to reject facts that threaten their basic social beliefs (Lewandowsky, Oberauer, 2016). This is also considered in the well known cognitive dissonance Festinger theory (Festinger, 1957), people are motivated to maintain coherent worldview, in which their attitudes and behaviour are congruent with their knowledge about the world. Maintaining general worldview reduces cognitive dissonance on an individual level and maintains integration into important social (political) groups. People politically oriented towards left and right are similarly likely to reject scientific or other official evidence that are inconsistent with their political attitudes and preferred social values, engaging motivated interpretation of reality (Lewandowsky, Oberauer, 2016). They are equally motivated to reject the credibility of scientific sources of information that contradicts with their values on most important social issues.

Validation of different facts about vaccination behaviour could be one of the example of the mentioned processes, besides other social issues (Lewandowsky, Oberauer, & Gignac, 2013). Regardless of the fact that vaccination is scientifically proven, cost effective public-health strategy, it has been rejected by groups of people. Great number of epidemiological studies, confirmed that vaccines do not over flood child's immune system, do not cause autism and clearly proving the harmless effects of vaccine ingredients (correct scientific fact). Despite, some people still think that sensitive children's body is exposed to unnecessary large number of vaccines at very early age, which has a range of adverse effects and might endanger their immunity (incorrect scientific fact). People can resolve such discrepancies in various ways, which sometimes include adjusting their beliefs according to their general worldview and (dis)trust scientific facts. Social behaviour is formed largely by the personal and social norms of the political groups person is belonging to. Since public have been exposed to variety of experts and non experts information, both sources of information can shape their (health) behavior. In this paper we examine the ideological antecedents of more general aspects of trust, like public institutions, politics and science.

Risks in modern society have greater consequences than ever before, not only in the domain of health behaviour. With growing complexity of the system, even issues that have been unpolitical become politicized. Politicians, media and those in charge of communicating societal risks and solutions to the general public become a crucial part of defining the important issues and solutions. This leads to the different assessment of risk by opposing groups, inoculation of attributions in the population, even when opposed by scientific facts (Beck, 1992). Previous research showed that both the left and right end of the political spectrum report more dogmatic intolerance, inflexibility in thinking and unwillingness to change (Van Prooijen, Krouwel, 2016). The current study confirmed this stand by showing that both political left and rights had lower scores on the media literacy scale than centrists. Lower media literacy cannot be accounted by lower level of education or age, but rather by the inoculation of attributions which unabled political extremist to objectively adhere to information. Political extremes are known to be more distrustful and prone to conspiratorial thinking (Van Prooijen, et al. 2015); this stance has also been indirectly showed in our research, with centrist being the most trusting political group. Out of the two extremes, people oriented toward political right tend to trust systems that have more power and authority on people, like institutions and policy making. Science which has low authority and almost no power to regulate social interactions is trusted more by people oriented toward political left than those who adhere to social cohesion rather than submission (Castillo, Miranda, Torres, 2011).

The proposed model suggested that political orientation, specifically more extreme ideologies, would make respondents more prone to confirmation and media biases, which validate their previous views and maintain or lower system trust (which is already low to begin with). There is some ambivalence about the direction of the relationship between political orientation and trust. Uncertainty – identity theory suggests that when feelings of uncertainty arise we tend to identify with more radical groups, because they are clear, simple and they make the world more predictable, and not the other way around (Hogg, Meehan, Farquharson, 2010). System trust refers to as trusting that objective and useful knowledge would be discovered, communicated to the government and

used appropriately to better our lives. System trust is key for the system to work properly. Our research in Serbia showed that from the four domains of system trust, trust in science was the highest. Science support for policy was also high. Trust in politics was very low, and contrary to the other findings, there was a negative correlation between media literacy and trust in politics. These finding suggests that the key issue with system trust in Serbia is in the political sphere. Serbia has high levels of economic instability and corruption (Ninua, 2014), which leads to general distrust in the political system. Trust in public institution did not correlate with science support for policy, media literacy, nor political orientation, which can be a sign of extremely high political anomie.

LIMITATIONS

We only tested media literacy as mediator, limited by the length of the questionnaire. In the future, it would be good to explore more diverse psychological mediators: emotional such as social identities (political and other group identities), political uncertainty, and feelings of powerlessness and cognitive as specific knowledge about the indicators examined.

What could be even more important, is to measure extend to which person is identified with left/right political orientation, since distinctions between those two political groups were not so obvious in the public thinking. We did not explore the meaning of political left and wright in the Serbian context, and it is necessary to be further investigated.

Our study relies on national representative correlational survey, and cannot claim the causality. Besides the fact that probability sample has its own value, experimental procedures could add value to our findings.

CONCLUSION

The highly differentiated system makes it hard to attribute guilt to a certain expert system. When a problem arrives responsibility is always passed to the next domain (Beck, 1992). Policies are made to help regulate and guide decisions that affect our daily lives. The scientific community often provides information

to government policy makers, but this makes them increasingly visible and thus vulnerable to the criticism (OECD, 2015), leading to distrust and polarization. Literacy is a key factor of trust, but it largely depends on political ideology, which dictates the direction. We need to work towards a more trustful society; one with more prosocial behavior (Andriani, Sabatini, 2013), and general activism (Evers, Gesthuizen, 2011). New measures for elevating trust have to be taken.

Our findings reveal that political orientation guides trust in the social system. This indicated that even being softly labeled as right or left oriented in terms of politics, could lead to less or more trust towards different public issues.

REFERENCES

- Allum, N., Sturgis, P., Tabourazi, D., & Brunton-Smith, I. (2008). Science knowledge and attitudes across cultures: a meta-analysis. *Public Understanding Of Science*, 17(1), 35-54. doi: 10.1177/0963662506070159
- Andriani, L., and Sabatini, F. (2013). Trust and prosocial behavior in a process of state capacity building: the case of the Palestinian Territories. *Munich personal RePEc archive*, 1-25.
- Ardèvol-Abreu, A., & Gil de Zúñiga, H. (2016). Effects of Editorial Media Bias Perception and Media Trust on the Use of Traditional, Citizen, and Social Media News. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 94(3), 703-724. doi: 10.1177/1077699016654684
- Aupers, S. (2012). 'Trust no one': Modernization, paranoia and conspiracy culture. *European Journal Of Communication*, 27(1), 22-34. doi: 10.1177/0267323111433566
- Beck, U. (1992). *Risk society*. London: SAGE publications.
- Byrne, B. M. (2001). *Structural Equation Modeling with AMOS: Basic Concepts, Applications, and Programming*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Castillo, J. C., Miranda, D. and Torres, P. (2011). Authoritarianism, social dominance, and trust in public institutions. *Measurement Center MIDE UC*.

Dekker, H., & Nuus, M. (2007) Political knowledge and its origins, including cognitive ability, political motivations, political cynicism, political education, and political and civic participation. *Wirkungs for schungzur politics hen Bildungimeuropäischen Vergleich*, pp. 27-44.

Evers, A., and Gesthuizen, M. (2011). The impact of generalized and institutional trust on donating to activist, leisure, and interest organizations: individual and contextual effects. *Int. J. Nonprofit Volunt. Sect. Mark.*, 16, 381–392.

Festinger, F. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Gangarosa, E., Galazka, A., Wolfe, C., Phillips, L., Miller, E., Chen, R. and Gangarosa, R. (1998). Impact of anti-vaccine movements on pertussis control: the untold story. *The Lancet*, 351(9099), pp.356-361.

Gauchat, G. (2012). Politicization of Science in the Public Sphere. *American Sociological Review*, 77(2), 167-187. doi: 10.1177/0003122412438225

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity*. Stanford University Press.

Hogg, M., Meehan, C., and Farquharson, J. (2010). The solace of radicalism: Self-uncertainty and group identification in the face of threat. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46, 1061 – 1066.

Jackson, D., and Gillaspay, A. (2009). Reporting Practices in Confirmatory Factor Analysis: An Overview and Some Recommendations. *Psychological methods*, 4(1), 6-23.

Jost, Federico, Napier. (2013). “Political Ideologies and Their Social psychological Functions.” In *Oxford Handbook of Political Ideologies*, ed. Michael Freeden, Lyman Tower Sargent, and Marc Stears. New York: Oxford University Press, 232–50.

Kahan, D. (2017). On the Sources of Ordinary Science Knowledge and Extraordinary Science Ignorance. In K. Jamieson, D. Kahan & D. Scheufele, *The Oxford Handbook of the Science of Science Communication*. Oxford university press.

Kahan, D. (2015). What is the science of science communication. *Journal of Science Communication*, 14(03), 1 – 12.

Kahan, D., Peters, E., Wittlin, M., Slovic, P., Ouellette, L., Braman, D., & Mandel, G. (2012). The polarizing impact of science literacy and numeracy on perceived climate change risks. *Nature Climate Change*, 2(10), 732-735. doi: 10.1038/nclimate1547

Kellner, D., & Share, J. (2005). Toward critical media literacy: Core concepts, debates, organizations, and policy. *Discourse: studies in the cultural politics of education*, 26(3), 369-386.

Knobloch-Westerwick, S., Mothes, C., & Polavin, N. (2017). Confirmation Bias, Ingroup Bias, and Negativity Bias in Selective Exposure to Political Information. *Communication Research*, 009365021771959. doi: 10.1177/0093650217719596

Lazer, D., et al. (2018). The science of fake news. *Science*, 359(6380), 1098 – 1906.

Lee, T. (2005). The Liberal Media Myth Revisited: An Examination of Factors Influencing Perceptions of Media Bias. *Journal Of Broadcasting & Electronic Media*, 49(1), 43-64. doi: 10.1207/s15506878jobem4901_4

Levi, M., & Stoker, L. (2000). Political Trust and Trustworthiness. *Annual Review Of Political Science*, 3(1), 475-507. doi: 10.1146/annurev.polisci.3.1.475

Lewandowsky, S., & Oberauer, K. (2016). Motivated rejection of science. *Current Directions in Psychological Science*, 25(4), 217-222.

Lewandowsky, S., Oberauer, K., & Gignac, G. E. (2013). NASA faked the moon landing—therefore,(climate) science is a hoax: An anatomy of the motivated rejection of science. *Psychological science*, 24(5), 622-633.

Luhmann, N. (1975). Trust and power. New York: John Wiley and Sons

- MacCallum, R., Browne, M., and Sugawara, H. (1996). Power Analysis and Determination of Sample Size for Covariance Structure Modeling. *Psychological methods*, 1(2), 130-149.
- McCright, A., Dentzman, K., Charters, M., & Dietz, T. (2013). The influence of political ideology on trust in science. *Environmental Research Letters*, 8(4), 044029. doi: 10.1088/1748-9326/8/4/044029
- Miller, J. M., Saunders, K. L., & Farhart, C. E. (2016). Conspiracy endorsement as motivated reasoning: The moderating roles of political knowledge and trust. *American Journal of Political Science*, 60(4), 824-844.
- Ninua, T. (2014). Serbia: overview of political corruption. *Transparency international*, 1-11.
- OECD (2015), "Scientific Advice for Policy Making: The Role and Responsibility of Expert Bodies and Individual Scientists", *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*, No. 21, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/5js3311jcpwb-en>
- Pavlović, Z. (2013) Prediktori izborne apstinencije mladih u Srbiji. *Primenjena psihologija*, 6(1): pp. 5-21.
- Robinson, R. V., & Jackson, E. F. (2001). Is trust in others declining in America? An age-period-cohort analysis. *Social Science Research*, 30(1), 117-145.
- Schyns, P., & Nuus, M. (2007) Political cynicism and social cohesion in Europe and the United States. *Social capital and governance: Old and New members of the EU in comparison*, pp. 91-103.
- UNICEF report (2018) <https://www.unicef.org/serbia/publikacije/znanje-stavovi-i-prakse>
- Van Prooijen, J.-W., Klein Olivie, Milošević Đorđević, J (2019). Social-Cognitive Processes Underlying Belief in Conspiracy Theories, *Handbook of Conspiracy Theories*, Routledge, in press
- Van Prooijen, J., Krouwel, A. (2016). Extreme Political Beliefs Predict Dogmatic Intolerance. *Social Psychological And Personality Science*, 1-9.

Van Prooijen, J., Krouwel, A., & Pollet, T. (2015). Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories. *Social Psychological And Personality Science*, 6(5), 570-578. doi: 10.1177/1948550614567356

Vosoughi, S., Roy, D., Aral, S. (2018). The spread of true and false news online. *Science*, 359, 1146–1151.

Yamamoto, M. and Kushin, M. (2014). More Harm Than Good? Online Media Use and Political Disaffection Among College Students in the 2008 Election. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 19, 430–445.

Јасна Милошевић Ђорђевић
Милица Вдовић
Живојин Ђурић

**ПОВЕРЕЊЕ У СИСТЕМ: УЛОГА
ПОЛИТИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ**

Сажетак

Друштвени систем је постао толико сложен да појединац не може самостално разумети сваки део система, нити његову целину. Морамо се ослањати на експертисе стручњака у свакодневном животу, уз базично поверење да друштвена систем исправно функционише: да има свој хумани циљ, да се креира корисно знање, које доприноси побољшању свакодневног живота, и избегава ризик по човечанство у целини. Неповељење у систем генерално, посебно у домену медија, званичних институција и науке, може имати катастрофалне последице

на функционисање друштва (Гангароса и др., 1998). С друге стране, медији у свакодневном извештавању подстичу преиспитивање система. Приликом извештавања о научним достигнућима медији стављају фокус не на сагласност између научника, већ на критичност научних процедура и закључака, стварајући сумњу код људи у исправност научних пракси, економским и политичким интересима у науци (Бек, 1992).

На национално репрезентативном узорку пунолетних грађана Србије (N=1480) тестирали смо модел система поверења који је сачињен од неколико варијабли: 1. Поверење у науку, 2. Поверење да су научна достигнућа подршка креирању политичких стратегија, 3. Поверење у политички систем, 4. Поверење у јавне институције. Емпиријски смо тестирали однос између опште политичке оријентације и поверења у различите елементе система, испитујући посредујућу улогу медијске писмености. Већа медијска писменост је повезана са већим поверењем у науку, али однос зависи од политичке оријентације.

Кључне речи: Научни скептицизам, поверење у систем, медијска писменост, политичка оријентација

УДК 329.051(4-11-12)

Дејан Бурсаћ*

Институт за политичке студије, Београд

ИДЕОЛОШКИ ОБРАСЦИ ВЛАДАЈУЋИХ КОАЛИЦИЈА ТОКОМ РАНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ У ДРЖАВАМА ЦЕНТРАЛНЕ И ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ**

Сажетак

Пад једнопартијских режима у некадашњим социјалистичким државама отворио је простор партијској конкуренцији, тј. настанку и идеолошком позиционирању политичких странака. Неке од ових странака су настале од изворних дисидентских и опозиционих група, док су поједине покушале да обнове традицију историјских, предратних политичких партија. Други део пак долази из окриља постојећих комунистичких елита: цепањем, трансформацијом или релативним дистанцирањем појединих припадника елите од идеолошке и организационе структуре некада свемоћне партије. Циљ рада је да оцени пре свега идеолошку позицију и структуру првих вишепартијских влада у дванаест бивших социјалистичких европских држава, као и да покуша утврдити да ли постоје обрасци који

* dejan.bursac@ips.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта бр. 179009, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

су важили на целом пост-социјалистичком простору: пре свега идеолошко-програмски, али и остале карактеристике које се тичу састава, трајања и начина силаска са позиција извршне власти, доносећи кумулативне закључке о природи раног вишестраначја у државама Централне и Југоисточне Европе.

Кључне речи: транзиција, Централна Европа, Југоисточна Европа, идеологија, политичке партије

УВОД

Пад Берлинског зида донео је бројне политичке, економске и друштвене промене на истоку европског континента. Тај догађај имплицира читав процес нестанка једнопартијских социјалистичких режима у Европи, њихову транзицију ка демократији, као и престанак идеолошки утемељене блоковске поделе. Слом социјалистичких режима означио је и урушавање основних принципа на којима су та друштва темељена деценијама. Међутим, пад Зида није само симбол краја епохе: он означава и успоставу нових односа државе, економије, институција и грађана, односно трансформацију политике и привреде. Распад социјализма отворио је простор за транзицију политичких система из ауторитарних у демократске, као и економија из планских у тржишне – што је свеукупно подразумевало комплексну трансформацију практично свих социо-економских и политичких образаца. Једно од основних обележја ране транзиције је управо напуштање партијског монизма и формирање вишепартијског система, односно настанак (или, у зависности од контекста, поновно успостављање) партијског плурализма.

КОНЦЕПТ ПОЛИТИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ У ВРЕМЕНУ РАНЕ ТРАНЗИЦИЈЕ

Модерну демократију је готово немогуће замислити без политичких партија, као посредника између грађана и државних политичких институција (Schonfeld 1983:477). У току процеса обнове партијског плурализма у транзиционим државама, одвија се и позиционирање политичких партија на идеолошком спектру, у оквиру линија постојећих друштвених расцепа и идеолошких подела. Основна идеолошка дихотомија у савременим партијским системима датира још из времена Француске револуције, а тиче се поделе на левицу и десницу. Ови појмови су од тада еволуирали, али се главна линија дистинкције умногоме задржала: левица се перципира као наклоњена идеји једнакости, односно социјалној хоризонталности; док је десница посвећена начелима хијерархије и донекле друштвеног континуитета (видети: Vobio 1996:29-45). Преведено на поље економских политика, лево оријентисане партије се обраћају друштвеним неједнакостима, заговарајући активну интервенционистичку улогу државе у осигуравању пуне запослености и мреже социјалних услуга. Позиција леве стране у овом случају произилази из њених идеолошких корена, тј. из сумње у исходе тржишног капитализма и критике неједнакости изазване тржишном алокацијом. Десница се, са друге стране, залаже за смањење регулативе, редукацију редистрибутивних политика и остављање прерасподеле „слободне руке“ тржишта (Хејвуд 2005:109-111). Економска сфера је уједно и кључна линија расцепа на основу које су се деценијама идеолошки профилисале странке у западним демократијама (видети: Budge & Robertson 1987; Przeworski 1985; Lipset & Rokkan 1967). Чак и аутори који се у скорије време баве овом проблематиком на примеру партијских система модерних демократија (нпр. Le Gall & Magni-Berton 2013:255-268) налазе да, упркос нужној еволуцији појмова леве и десне стране, просторна дистинкција ових идеологија остаје релативно независна како кроз време, тако и кроз различите културне контексте, те њихова дихотомија представља најважнију варијаблу у објашњењу изборног сврставања политичких странака – упркос бројним новим расцепима. Наведени аутори

сматрају да се расцеп левице и деснице практично пренео у сферу самоподразумевајућих вредности политичког система и друштва уопште; и тако умногоне постао независан од историјског и институционалног контекста.

Контекст друштвених расцепа на простору Источне Европе, где су деценије под ауторитарним режимима делом измениле ток еволуције традиционалних социјалних структура и њихових конфликта, те њихову материјализацију у оквиру партијског система, компликује класификацију левице и деснице. То је посебно јасно ако у обзир узмемо транзициони оквир политике који је наметнуо обраћање великом броју друштвених расцепа у кратком временском периоду. Наиме, политички актери у државама у којима је релативно нагло нестао социјалистички систем морали су да се суоче, и у складу с тим, идеолошки одреде, према читавом низу проблема који су се појавили у истом моменту: питањем избора уставног и институционалног оквира политичког система, а у понеким државама чак и основног државног уређења; избором економског модела, што је укључивало нарочито осетљива питања смањења потрошње, приватизације и реструктурирања; питањем спољнополитичке оријентације; а у случају федерација – питањима унутрашњих, међурепубличких односа. Најзад, код мултинационалних држава, на агенду је дошло и основно идентитетско питање које је врло брзо етнификовало идеолошки спектар (на основу: Павловић 2002:112). Тако са поновном успоставом партијског плурализма долази до стварања предуслова за ново идеолошко позиционирање унутар како постојећих, тако и новонасталих расцепа, али се оно дешава у знатно краћем временском периоду од деценијске или вековне еволуције партијских идеологија у зрелијим демократијама. Еванс и Вајтфилд наводе три кључне теме расцепа у посткомунистичким друштвима: економску либерализацију, друштвени и политички либерализам, и етнички либерализам (видети: Evans & Whitefield 2000). Они налазе да се у све три осе подела своди на прихватање или неприхватање ставова о вредностима које су актуелизоване са падом социјализма: ради се о тржишној редистрибуцији и индивидуалним слободама – било у правно-политичком или национално-етничком смислу. Тако постављена, подела се

може свести на једну линију формирану око питања прихватања вредности западних либералних демократија. Ијан Бац износи мишљење да, упркос постојању широко лепезе вредносних категорија које данас чине идеологију једне политичке партије, сами идеолошки конструкти левнице и деснице ни по једном од ових питања нису случајни (видети: Budge 2013). По њему, они су изведени и настају еволуцијом и унутрашњим развојем идеологија од самих зачетака, те се и данас врло јасно очитују у значењима левнице и деснице. Беноа и Лејвер као један од закључака своје опсежне студије наводе да је са великом прецизношћу могуће предвидети позицију политичких партија на једнодимензионалној скали левница – десница у односу на њихов положај по појединачним питањима тј. димензијама политике (Benoit & Laver 2006:157-159). Њихов закључак имплицира да скала левница – десница у себи садржи суму свих идеолошких подела једног партијског система, те да је идеолошки спектар заиста могуће свести на једну димензију поделе.

У складу с тим, али и са потребама истраживања, у овом раду ће идеолошко поље бити симплификовано на просторну категорију једнодимензионалне осе, која ће се кретати на размеђу левнице и деснице. Сам концепт просторног посматрања политике у овом смислу није нов: и академска и општа јавност најчешће о политици говоре, размишљају и пишу у контексту позиција које имплицирају дистанцу или релацију између партијских идеологија. Још важније, просторна димензија је важан предиктор гласачког понашања тј. одлука (видети: Van der Eijk, Schmitt & Binder 2005). Беноа и Лејвер сматрају да је скала левница – десница без сумње најраспрострањенији вид категоризације партија, те наводе да је она широко прихваћена и коришћена како од стране академске заједнице и истраживача, тако и од стране новинара, аналитичара, неформалних коментатора политике, али и од стране грађана (Benoit & Laver 2006:147-149).

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР

Истраживање је просторно одређено тако да обухвата бивше социјалистичке државе Централне и Југоисточне Европе. У том смислу, узорак се односи на дванаест земаља: Пољска, Мађарска, Чешка Република, Словачка, Румунија, Бугарска, Словенија, Хрватска, Македонија, Црна Гора, Србија и Албанија. Временски оквир је дефинисан тако да обухвати прва два изборна циклуса, почевши од првих вишестраначких избора у свакој од наведених земаља.

Идеолошке позиције владајућих партија су утврђене на основу експертске анкете спроведене током 2017. године на међународном узорку од 273 испитаника, експерта за партијске системе наведених држава. Испитаници су упитани да одреде идеолошку оријентацију сваке владајуће партије додељујући јој вредност на једнодимензионалној ординалној скали подељеној на 11 интервала, која се креће од вредности 0 (екстремна левица) до вредности 10 (екстремна десница). Положај неке партије на идеолошкој скали је одређен као средња вредост прикупљених мишљења експерата, тј. просек оцена које су експерти одредили за сваку партију (видети: Bursac 2018). Просечна идеологија сваке (коалиционе) владе је израчуната као пондерисани просек нумерички представљене вредности идеологије партија чланица коалиције, у односу на њихову релативну снагу изражену путем броја места у парламенту. Та рачуница базирана је на Гамсоновом закону пропорционалности, тј. законитости која налаже да партије очекују да број места у влади буде пропорционалан јачини коју уносе у владајућу коалицију (на основу: Browne & Franklin 1973; Bäck, Meier & Persson 2009). Поједини аутори су на основу тога извели аргументацију о односу политичких тј. идеолошких позиција чланова коалиције, као и њиховом утицају на позицију владе у целини (видети: Huber, Kocher & Sutter 2003; Laver & Shepsle 1996:62; Seki & Williams 2016). Лејвер и Бац такође сматрају да позиција коалиције може бити утврђена путем израчунавања пондерисане средње вредности идеолошких позиција удружених партија, а да пондер притом представља број гласова који партија контролише у парламенту (Laver & Budge 1992:425-430). Они наводе да свака партија

уноси сет предефинисаних вредности и политичких позиција у коалицију, те да ће испуњавање ових политика зависити превасходно од јачине у парламенту, тако да политика коалиције може бити утврђена на основу политика странака које се удружују.

Нумерички добијени резултати експертске анкете ће бити описивани термилошким одредницама у односу на следеће вредности: екстремна или крајња левица (0–2), умерена левица (2–4), центар (4–6), умерена десница (6–8) и крајња или екстремна десница (8–10). Закључци о идеолошким и другим обрасцима транзиционих влада ће бити донети на основу употребе квалитативних аналитичких метода, компаративне методе, методе студије случаја и дескриптивне статистике.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У овом поглављу ћемо табеларно представити и квалитативно анализирати састав првих вишестраначких влада у 12 наведених земаља. У табелама ће бити приказана имена мандатара; трајање влада; имена партија; њихова идеолошка позиција на једнодимензионалној скали омеђеној вредностима 0 (екстремна левица) и 10 (екстремна десница) – добијена на основу резултата експертске анкете; затим број мандата у актуелном сазиву парламента; и укупан идеолошки скор целокупне владе, изражен на истој скали као и за појединачне партије.

Пољска

Први полу-слободни избори за пољски парламент одржани су у јуну 1989. године – након преговора комунистичке владе и опозиционих група за округлим столом. Огроман успех опозиционог савеза Солидарност, који је освојио 99 места у Сенату и свих 161 места која су слободно бирана на изборима за Сејм, ставио је до знања владајућој Пољској уједињеној радничкој партији да су промене неизбежне (Davies 2005:503-504). У августу је формирана влада на челу са Тадеушом Мазовјецким из Солидарности.

Табела 1. Влада Тадеуша Мазовјецког

Премијер: Тадеуш Мазовјецки (Солидарност)

Мандат: 24. август 1989 – 4. јануар 1991.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Солидарност	161	5.78
Уједињена народна партија	76	3.5
Пољска уједињена радничка партија	173	1.78
Савез демократа	39	4.94

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 3.78

Пољски партијски систем у првим месецима вишестраначја карактерише екстремна фрагментација (видети: Zubek 1993). Пољска уједињена радничка партија се, након губитка монопола власти, убрзо распала. Солидарност се, будући да се није радило о централизованог организацији, већ о лабавој федерацији низа националних, регионалних и локалних синдиката, покрета и група разноликих програмских профила, ускоро након испуњења примарног циља – изборне победе над комунистичким режимом – поцепала на неколико странака (Lewis 2000:40-41).

Мазовјецки је поднео оставку на место премијера након што је на председничким изборима у новембру 1990. године заузео треће место (Балцерович 2016:26-27). Мањинску владу, која је трајала до избора крајем октобра 1991. године, преузео је Јан Криштоф Бјелецки из новоформираног Либерално демократског конгреса. У овом моменту већ можемо говорити о зачецима поларизације партијског система, тј. о првом груписању идеолошки блиских партија које су формирале краткотрајну владајућу коалицију деснице, са скором 7.22.

Табела 2. Влада Јана Криштофа Бјелецког

Премијер: Јан Криштоф Бјелецки (Либерално демократски конгрес)

Мандат: 4. јануар 1991 – 6. децембар 1991.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Либерално демократски конгрес	37	6.61
Хришћанска народна заједница	49	8.58
Споразум центра	44	7.32
Савез демократа	21	4.94

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 7.22

Избори 1991. су одржани по пропорционалном систему са 38 изборних јединица, што је условило је екстремну фрагментацију парламента: чак 29 листа изборило је улазак у Сејм, а следствено, ниједна од њих није могла самостално да формира владу. Мањински десни кабинет, са идеолошким скором 7.43 изгласан је у децембру 1991. године. Тако је у суштини једну владу деснице заменила друга, врло сличних програмских позиција и идеолошког скор.

Табела 3. Влада Јана Олшевског

Премијер: Јан Олшевски (Споразум центра)

Мандат: 6. децембар 1991 – 5. јун 1992.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Споразум центра	44	7
Хришћанска народна заједница	49	8.67
Пољска народна странка – Народни споразум	28	5.94

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 7.43

Мађарска

Транзиција ка вишепартизму у Мађарској се догодила релативно мирно. Убрзо након дешавања у Пољској, реформске снаге унутар владајуће Мађарске социјалистичке радничке партије превладавају и отпочињу са плурализацијом јавног живота. Слободни избори су заказани за март 1990. године. Непосредно пред почетак кампање, владајућа партија је реформисана, те је променила име у Мађарска социјалистичка партија (Тока & Рора 2013:293). Победник избора, опозициони Мађарски демократски форум, формира владу са два мања партнера. Влада се налазила на десној страни спектра, са скором коалиције 6.84 на скали левица – десница. Након дуже борбе са болешћу, премијер Антал умире у децембру 1993, а на челу владе га мења страначки колега Петер Борош; а код једног од мањих партнера, Независне партије малих поседника, долази до цепања, па је владајућа коалиција испунила мандат у незнатно промењеном саставу.

Табела 4. Влада Јожефа Антала

Премијер: Јожеф Антал (Мађарски демократски форум)

Мандат: 23. мај 1990 – 12. децембар 1993.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Мађарски демократски форум	164	6.52
Независна партија малих поседника	44	8
Хришћанско-демократска народна партија	21	6.96

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 6.84

Табела 5. Влада Петера Бороша

Премијер: Петер Борош (Мађарски демократски форум)

Мандат: 12. децембар 1993 – 15. јул 1994.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Мађарски демократски форум	164	6.52
Уједињена партија малих поседника	22	7.38
Хришћанско-демократска народна партија	21	6.96

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 6.66

Редовни избори 1994. резултирали су великим неуспехом Мађарског демократског форума, који губи 127 места у парламенту. Њихова влада није успела да се избори са последицама тзв. „трансформационе кризе“ (Бокрош 2016:44-45), односно падом БДП-а и запослености у првим годинама транзиције. Изборе је обележио повратак реформисаних комуниста – Мађарске социјалистичке партије (скор 3.15), која је освојила довољно мандата да самостално формира владу. Упркос томе, у коалицију су позвали Савез слободних демократа, који ће постати њихов редован партнер у наредним мандатима. Разлози за овакву одлуку социјалиста су вишеструки: са једне стране хтели су да избегну страхове грађана и међународне заједнице од самосталног повратка бивших комуниста на власт; али и да онемогуће поновну актуелизацију расцепа комунизам – демократија. Такође, двотрећинска већина давала је коалицији већи законодавни и уставотворни маневарски простор (Тока & Рора 2013:302-303).

Табела 6. Влада Ђуле Хорна

Премијер: Ђула Хорн (Мађарска социјалистичка партија)
Мандат: 15. јул 1994 – 6. јул 1998.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Мађарска социјалистичка партија	209	3.15
Савез слободних демократа	69	4

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 3.36

Чешка Република

Након низа протеста и штрајкова током новембра 1989. године, долази до оставке целокупног руководства владајуће Комунистичке партије. Крајем истог месеца, још увек комунистички федерални парламент је изменио устав и уклонио из њега одредбе о обавезној владавини једне партије, да би 10. децембра председник Густав Хусак предложио прву некомунистичку владу након више деценија, коју је водио писац и дисидент Вацлав Хавел (на основу: Kurtz 2009). Хавелова прелазна влада је надгледала транзицију ка првим слободним изборима, заказаним за јун 1990, како на федералном нивоу, тако и у обе републике: Чешкој и Словачкој. У Чешкој убедљиво побеђује Грађански форум, покрет чији је оснивач управо Хавел. Владу формира Петр Питхарт.

Табела 7. Влада Петра Питхарта

Премијер: Петр Питхарт (Грађански форум)
Мандат: 29. јун 1990 – 2. јул 1992.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Грађански форум	124	5
Покрет за самоуправну демократију – Удружење за Моравску и Шлеску	23	4.83
Хришћанска и демократска унија	20	5.57

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 5.05

Грађански форум доживљава судбину Солидарности, те се ускоро распада на више програмски сукобљених фракција, од којих се као најјача профилише Грађанска демократска странка, што се потврђује и на изборима 1992. Ова партија деснице формира владу са још три партнера сличних идеолошких позиција, на чијем челу је био Вацлав Клаус.

Табела 8. Прва влада Вацлава Клауса

Премијер: Вацлав Клаус (Грађанска демократска странка)

Мандат: 2. јул 1992 – 4. јул 1996.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Грађанска демократска странка	66	7.42
Хришћанска и демократска унија – Чехословачка народна партија	16	5.54
Грађанска демократска алијанса	14	7.52
Хришћанскодемократска партија	10	6.96

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 7.11

Словачка

У годинама након тзв. „плишане“ револуције, унутрашња политичка динамика у Словачкој је попримила другачије обресе од оне у Чешкој. Иако су опозиционе партије однеле убедљиву победу на првим слободним изборима у јуну 1990. и формирале владу, ускоро долази до сукоба унутар највеће од њих: покрета „Јавност против насиља“. Први премијер и један од лидера покрета, Владимир Мечијар, усваја чвршћи националистички став у погледу захтева за словачком независношћу, те бива смењен од стране сопствених чланова пре истека прве године мандата (Deegan-Krause 2013:267-268). Мечијарова фракција се ускоро одваја и оснива засебну странку: Покрет за демократску Словачку (ХЗДС), који ће доминирати партијским системом ове земље у наредних неколико изборних циклуса.

Табела 9. Прва влада Владимира Мечијара

Премијер: Владимир Мечијар (Јавност против насиља)

Мандат: 27. јун 1990 – 22. април 1991.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Јавност против насиља	48	5.2
Хришћанско демократски покрет	31	7.29
Демократска странка	7	6.77

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 6.08

Табела 10. Влада Јана Чарногурског

Премијер: Јан Чарногурски (Јавност против насиља)

Мандат: 22. април 1991 – 24. јун 1992.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Хришћанско демократски покрет	31	7.29
Грађанска демократска унија	26	6.53
Демократска странка	7	6.77

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 6.92

ХЗДС побеђује на следећим републичким изборима и формира владу уз подршку крајње десне Словачке народне странке (скор 8.6), а недуго након избора парламент изгласава Декларацију о независности словачке нације. Ни у Чешкој, ни у Словачкој, реформисани комунисти не успевају да остваре веће успехе на изборима.

Табела 11. Друга влада Владимира Мечијара

Премијер: Владимир Мечијар (Покрет за демократску Словачку)

Мандат: 24. јун 1992 – 15. март 1994.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Покрет за демократску Словачку	74	6.06
Словачка народна странка	15	8.6

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 6.49

Румунија

На врхунцу распада Чаушескуовог режима, 22. децембра 1989. године, објављено је формирање Фронта националног спаса, који је у наредних неколико дана преузео власт у Румунији, те обећао скоро спровођење слободних избора. У међувремену, Комунистичка партија Румуније се није званично трансформисала у модернију партију леве оријентације отворенију за демократски систем, какав је био случај са делом бивших владајућих партија социјалистичких земаља, већ се једноставно дезинтегрисала и нестала са политичке и историјске сцене. За то је делом заслужна и чињеница да је огроман број комунистичких функционера приступио Фронту националног спаса (ФСН), који у почетку није имао јасно утемељену програмску основу, осим раскида са једнопартијским режимом (Lewis 2000:37). Тријумфализам овог подухвата допринео је и апсолутној победи ФСН на изборима 20. маја 1990: кандидати тог покрета, освојили су 263 од 396 места у представничком дому румунског парламента. Иако ФСН није званично наставила формално-правни континуитет Комунистичке партије Румуније, сама чињеница да се ради о члановима странке који су, уместо реформе старе структуре, одлучили да оснују нову партију (док се Комунистичка партија у међувремену угасила), за потребе истраживања ФСН ће се сматрати партијом наследницом. То уосталом потврђује и идеологија овог покрета (скор 2.52).

Владу је поново формирао Петре Роман, који је био и на челу прелазне владе експресно састављене од стране чланова ФСН након пада Чаушескуа. Прва слободно изабрана влада је пала већ након неколико месеци, после масовних и насилних протеста рудара (Brucan 1998:49-52). Након Романове оставке, премијерско место је преузео Теодор Столојан из ФСН, а у владу је ушло још неколико странака.

Табела 12. Влада Петре Романа

Премијер: Петре Роман (Фронт националног спаса)

Мандат: 28. јун 1990 – 16. октобар 1991.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Фронт националног спаса	263	2.52

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 2.52

Табела 13. Влада Теодора Столојана

Премијер: Теодор Столојан (Фронт националног спаса)

Мандат: 16. октобар 1991 – 19. новембар 1992.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Фронт националног спаса	263	2.52
Национална либерална партија	29	6.68
Румунска демократска аграрна партија	9	3.71
Еколошки покрет Румуније	12	4.59

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 3.03

Трансформациона криза је оставила нарочито велике последице у Румунији, будући да је током 1991. и 1992. године БДП пао за више од 20 процената. Упркос томе, Демократски

фронт националног спаса, партија коју из највећег дела ФСН формира председник Илијеску, побеђује на наредним, општим изборима, одржаним крајем септембра 1992. године, освојивши 117 од 341 места у парламенту. ФСН у току 1993. године мења име у Партија социјалдемократије у Румунији (ПСДР), што номинално потврђује њихово лево усмерење.

Табела 14. Влада Николаеа Вакаројуа

Премијер: Николае Вакароју (Демократски фронт националног спаса / Партија социјалдемократије у Румунији)

Мандат: 19. новембар 1992 – 11. децембар 1996.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Демократски фронт националног спаса / Партија социјалдемократије у Румунији	117	2.6
Партија румунског националног јединства	30	5.88

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 3.27

Бугарска

Дан након што је пао Берлински зид, 10. новембра 1989. године, дуговечни лидер Бугарске комунистичке партије Тодор Живков је смењен од стране либералнијег крила партије. Совјетски Савез није реаговао на ову промену, те је ново партијско руководство наставило са реформама: укинута су ограничења на слободу говора и штампе, као и слободе окупљања и удруживања, па су ускоро формиране и опозиционе партије. У првој деценији бугарске транзиције, слично као и у многим другим пост-социјалистичким државама, основни друштвени расцеп се налазио на линији конфликта између реформисаних комуниста и либералних демократа, тј. између старе и нове елите, те је он структурирао и партијски систем (Karasimeonov & Lyubenov 2013:409-410).

Реформисане комунисте је у овом случају представљала Бугарска социјалистичка партија (БСП), настала након што је Комунистичка партија напустила тврде марксистичке ставове и променила име у априлу 1990. На изборима у јуну 1990. БСП убедљиво побеђује. Прву владу формирао је Андреј Луканов, који је био и последњи комунистички премијер; да би након свега неколико недеља и генералног штрајка премијер постао независни мандатар, дотадашњи судија Димитар Илиев Попов.

Табела 15. Влада Андреја Луканова/Димитара Илиева Попова

Премијер: Андреј Луканов (Бугарска социјалистичка партија); Димитар Илиев Попов (-)

Мандат: 22. септембар 1990 – 8. новембар 1991.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Бугарска социјалистичка партија	211	2.18
Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 2.18		

Избори 1991. године, расписани након доношења новог устава, резултирали су победом Савеза демократских снага. Ова странка је формирала владу са Покретом за права и слободе, партијом која заступа интересе турске и муслиманске мањине у Бугарској. За премијера је изабран Филип Димитров, а влада се идеолошки налазила на десници, са скором 6.9. Димитровљев кабинет је започео значајан талас реформи, међутим већ крајем 1992. му је изгласано неповерење у парламенту.

Табела 16. Влада Филипа Димитрова

Премијер: Филип Димитров (Савез демократских снага)

Мандат: 8. новембар 1991 – 30. децембар 1992.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Савез демократских снага	110	7.36
Покрет за права и слободе	24	4.81
Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 6.9		

Словенија

Први вишестраначки избори у Словенији заказани су за април 1990. године. Практично све странке су се током кампање залагале за независност (видети: Зајс, 2013:342), укључујући и Странку демократске обнове, насталу након реформе Савеза комуниста Словеније. На изборима тријумфује петочлана коалиција Демократска опозиција Словеније (ДЕМОС), која осваја 44 од 80 мандата и формира владу умерене деснице (скор 6.46). Дуготрајна унутрашња криза у коалицији ДЕМОС, карактеристична за готово све широке коалиције које су дошле на власт након пада комунистичких режима, разрешена је конструктивним гласом неповерења у парламенту – неколико чланица коалиције је променило страну и приступило лево оријентисаној влади (скор 3.3) премијера Јанеза Дрновшека (Bibič 1993:380), у којој су две највеће партије биле Странка демократске обнове (14 мандата, скор 2.11) и Либерално демократска странка (12 мандата, скор 3.09).

Табела 17. Влада Лојзеа Петерлеа

Премијер: Лојзе Петерле (Словеначке хришћанске демократе)

Мандат: 16. мај 1990 – 14. мај 1992.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Словеначке хришћанске демократе	11	7.73
Социјалдемократски савез Словеније	6	5.92
Словеначки демократски савез	8	6.56
Словеначки сељачки савез – Народна странка	11	7.08
Зелени Словеније	8	4.2

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 6.46

Табела 18. Прва влада Јанеза Дрновшека

Премијер: Јанез Дрновшек (Либерално демократска странка)

Мандат: 14. мај 1992 – 25. јануар 1993.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Либерално демократска странка	12	3.09
Демократска странка	3	4.64
Социјалдемократска странка Словеније	6	5.92
Социјалистичка странка Словеније	5	1.73
Зелени Словеније	8	4.2
Странка демократске обнове	14	2.11

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 3.3

Словенија одржава прве парламентарне изборе као независна држава у децембру 1992. Након избора, премијер Јанез Дрновшек наставља мандат, овај пут на челу коалиције центра (скор 4.77), чему је допринело померање Либерално демократске странке ка средини идеолошког спектра (скор 3.92), али и шаролика коалиција у којој су учествовале и десно оријентисане странке, али и реформисани комунисти.

Табела 19. Друга влада Јанеза Дрновшека

Премијер: Јанез Дрновшек (Либерално демократска странка)

Мандат: 25. јануар 1993 – 27. фебруар 1997.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Либерално демократска странка	22	3.92
Словеначке хришћанске демократе	15	7.5
Социјалдемократска странка Словеније	4	7.25
Здružена листа социјалних демократата	14	2.42

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 4.77

Хрватска

Слично као у Словенији, први вишестраначки избори за Хрватски сабор одржани су у пролеће 1990. године, а на њима је убедљиво победила Хрватска демократска заједница. ХДЗ је самостално формирао све хрватске владе у наредном периоду, практично у целој деценији након стицања независности Хрватске, тј. до пораза на изборима 2000. Једини изузетак је Влада народног јединства премијера Фрање Грегурића, која је трајала од јула 1991. до августа 1992. године, а у коју су због ратних дешавања ушле све парламентарне странке – међутим и у овој влади је поново доминирао ХДЗ као најјача странка и практично једини брокер моћи у хрватској политици деведесетих.

Табела 20. Влада Стјепана Месића/Јосипа Манолића

Премијер: Стјепан Месић; Јосип Манолић (Хрватска демократска заједница)

Мандат: 30. мај 1990 – 17. јул 1991.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Хрватска демократска заједница	55	8

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 8

Табела 21. Влада Хрвоја Шаринића/Никице Валентића

Премијер: Хрвоје Шаринић; Никица Валентић (Хрватска демократска заједница)

Мандат: 12. август 1992 – 7. новембар 1995.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Хрватска демократска заједница	85	7.75

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 7.75

Македонија

Први вишестраначки избори у Македонији одржани су у новембру 1990. године, а парламент (Собрање) је био подељен: 38 мандата је освојила Унутрашња македонска револуционарна организација – Демократска партија за македонско национално јединство (ВМРО-ДПМНЕ); 31 мандат Савез комуниста Македоније; 23 мандата различите странке албанске мањине, од којих је највећа Партија за демократски просперитет (ПДП); а 17 мандата Савез реформских снага, македонски огранак странке последњег југословенског премијера Анте Марковића. После вишемесечног преговарачког процеса, партије су се сложиле да изаберу експертску владу на челу са нестраначким академиком Николом Кљусевим, чији кабинет ће Македонију водити кроз процес стицања самосталности: усвајање нове валуте, преговоре о повлачењу Југословенске народне армије, али и организацију референдума о независности, који је одржан у септембру 1991. године (Ramet 2017:288-290). Овој влади је изгласано неповерење након проглашења независности и усвајања новог устава, средином 1992. године: до наредних редовних избора власт је преузела коалиција коју је предводио Социјалдемократски савез Македоније (СДСМ), партија наследница Савеза комуниста – у коалицији са Либералном партијом (наследницом Савеза реформских снага), Социјалистичком партијом и две странке албанске мањине. Коалицију левице (скор 3.99) је водио премијер Бранко Црвенковски.

Табела 22. Прва влада Бранка Црвенковског

Премијер: Бранко Црвенковски (Социјалдемократски савез
Македоније)

Мандат: 17. август 1992 – 30. октобар 1994.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Социјалдемократски савез Македоније	31	3.25
Партија за демократски просперитет	17	3.63
Народна демократска партија	5	7.43
Социјалистичка партија Македоније	4	2.78
Либерална партија Македоније	11	5.5

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 3.99

На изборима 1994. убедљиво побеђује владајућа коалиција Савез за Македонију (СДСМ, Либерална партија, Социјалистичка партија), освојивши 96 од 120 мандата у парламенту. Ове изборе је међутим обележио бојкот другог круга од стране опозиционе ВМРО-ДПМНЕ, због тврдњи о нерегуларностима у првом кругу гласања (Nohlen & Stöver 2010:1278). Одсуство опозиције је значајно допринело преувеличаном резултату СДСМ. Други кабинет Црвенковског је припадао левом центру (скор 4.22), будући да су се СДСМ, ПДП, али и социјалисти значајно померили ка средини спектра у току овог мандата.

Табела 23. Друга влада Бранка Црвенковског

Премијер: Бранко Црвенковски (Социјалдемократски савез
Македоније)

Мандат: 30. октобар 1994 – 30. новембар 1998.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Социјалдемократски савез Македоније	63	4
Социјалистичка партија Македоније	7	3.7
Партија за демократски просперитет	13	4
Либерална партија Македоније	26	5

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 4.22

Црна Гора

Практично од првих дана вишестраначја па до данас црногорском политиком доминира Демократска партија социјалиста, правни наследник Савеза комуниста Црне Горе. Ова странка је додуше мењала програмску оријентацију и идеолошку позицију, што су идентификовали и експерти у анкети. Прве две владе, изабране на изборима 1990. и 1992. године, припадале су пак центру спектра, са оценама 4.75 и 5.63.

Табела 24. Прва влада Мила Ђукановића

Премијер: Мило Ђукановић (Демократска партија социјалиста)

Мандат: 15. фебруар 1991 – 20. децембар 1992.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Демократска партија социјалиста	83	4.75

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 4.75

Табела 25. Друга влада Мила Ђукановића

Премијер: Мило Ђукановић (Демократска партија социјалиста)

Мандат: 20. децембар 1992 – 3. новембар 1996.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Демократска партија социјалиста	46	5.63

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 5.63

Србија

Слично као у Црној Гори, и у другој чланици крње југословенске федерације у првом периоду вишестраначја доминантна странка је наследница Савеза комуниста – Социјалистичка партија Србије. СПС убедљиво побеђује на првим изборима и самостално формира владу, док на другом гласању крајем 1992. остварују слабији резултат у погледу мандата – како због јачања осталих партија, тако и због промене изборног система са првобитног већинског на пропорционални, који је реалније осликавао рејтинг странака међу грађанима. Друга влада СПС стога је мањинска, а одржава се уз подршку Српске радикалне странке. Занимљиво је да резултати експертске анкете СПС смештају у идеолошки центар – претпостављено због усвајања националистичке и популистичке реторике која је ову странку одмакла од изворних левичарских светоназора и наслеђа Савеза комуниста.

Табела 26. Влада Драгутина Зеленовића/Радомана Божовића

Премијер: Драгутин Зеленовић; Радоман Божовић (Социјалистичка партија Србије)

Мандат: 15. јануар 1991 – 10. фебруар 1993.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Социјалистичка партија Србије	194	4.7

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 4.7

Табела 27. Влада Николе Шаиновића

Премијер: Никола Шаиновић (Социјалистичка партија Србије)

Мандат: 10. фебруар 1993 – 18. март 1994.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Социјалистичка партија Србије	101	4.83

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 4.83

Албанија

Албанија је једна од последњих европских земаља у којој је пао социјализам и у којој су отпочеле реформе ка вишестраначју и демократији. Промене су потекле из редова владајуће Радничке партије – симултано са распадом комунистичких режима у остатку Источног блока, долази до значајне економске кризе: пада индустријске производње, раста страног дуга и значајног смањења зарада (Murati 2013:655), те се након првих студентских протеста, партијски функционери одлучују за либерализацију. За март 1991. су заказани избори за уставотворну скупштину: на њима убедљиво побеђује Радничка партија (осваја 169 од 250 мандата), а за премијера бива изабран Фатос Нано. Ова влада се налази на левици, са скором 2.96. Политичка криза и тешки економски услови допринели су да већ после неколико месеци буде формирана влада националног јединства, у коју је ушла опозициона Демократска партија, иначе прва политичка странка основана после либерализације политичког организовања крајем 1990. Већ након неколико месеци Демократска партија се повлачи из владе, пре свега због незадовољства сопствених присталица због сарадње са бившим комунистима. Радничка партија поново формира владу која ће потрајати тек до избора у марту 1992. У међувремену, ова странка је променила име у Социјалистичка партија Албаније и усвојила више програмских реформи како би се удаљила од ауторитарног наслеђа.

Табела 28. Прва влада Фатоса Нано

Премијер: Фатос Нано (Радничка партија Албаније)

Мандат: 22. фебруар 1991 – 5. јун 1991.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Радничка партија Албаније	169	2.96

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 2.96

Табела 29. Влада Илија Буфија

Премијер: Или Буфи (Социјалистичка партија)

Мандат: 5. јун 1991 – 10. децембар 1991.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Социјалистичка партија	169	2.96
Демократска партија	75	6.48

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 4.04

Табела 30. Влада Вилсона Ахметија

Премијер: Вилсон Ахмети (Социјалистичка партија)

Мандат: 10. децембар 1991 – 13. април 1992.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Социјалистичка партија	169	2.96

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 2.96

На изборима 1992. убедљиво побеђује Демократска партија (осваја 92 од 140 места), а премијер постаје Александер Мекси. Његова влада је десна, са скором 6.69.

Табела 31. Прва влада Александра Мексија

Премијер: Александер Мекси (Демократска партија)

Мандат: 13. април 1992 – 26. мај 1996.

Партије:	Број мандата:	Скор партије:
Демократска партија	92	6.69

Скор (идеолошка позиција) владајуће већине: 6.69

НАЛАЗИ И ЗАКЉУЧЦИ

Од дванаест анализираних случајева, у половини земаља на првим вишестраначким изборима побеђују опозиционе групе и странке, док у другој половини победу односе у мањој или већој мери реформисане дотадашње владајуће – комунистичке или социјалистичке – партије. Првој групи припадају Пољска, Мађарска, Чешка, Словачка, Словенија и Хрватска; док континуитет владајуће партије налазимо у Румунији, Бугарској, Македонији, Црној Гори, Србији и Албанији. Ова правилност не показује значајну корелацију са природом доласка до првих избора (било да се ради о прореформској одлуци владајуће партије; о изборним условима који су испреговарани најчешће за округлим столом, након протеста опозиционих група; или о насилном паду или дезинтеграцији владајуће партије). Чини се да је феномен донекле регионално условљен, те да државе Вишеградске четворке, уз Словенију и Хрватску, бирају опозицију најчешће из редова центра или деснице, док се у осталим државама из узорка, које географски можемо да вежемо за Балкан, гласачи пре опредељују за реформисане комунисте, који на првим изборима припадају најчешће идеолошкој левици или левом центру. Ипак, закључак о ефекту политичке културе и историје на ову правилност би захтевао много обимније истраживање. Као што можемо видети из блиске прошлости ових политичких система, и само питање усвајања демократије је често постајало основ за расцеп. У значајном броју бивших социјалистичких држава настала је подела између присталица старог ауторитарног режима и

нових реформских и демократских снага, а у некима се тај расцеп дуготрајније укоренио у партијске системе, рецимо у Србији или Словачкој (на основу: Deegan-Krause 2007:543-545). Други аутори сматрају да је овај расцеп касније изгубио своје деловање, и то по двострукој основи: трошењем кредибилитета и легитимности некадашњих дисидентских и опозиционих партија који се често десио самим њиховим освајањем власти и фрустрацијом грађана због нужно непопуларних одлука или недовољно брзе трансформације ка статусу развијене демократије и посебно економије; а са друге стране повратком на власт и новом легитимизацијом бивших ауторитарних, а сада реформисаних странака (на основу: Орловић 2011:25). Такве примере релативизације овог расцепа можемо пронаћи у партијским системима Србије, Бугарске, Мађарске и делимично Хрватске – додуше у периоду каснијем од оног којем је посвећено ово истраживање.

Што се конкретног идеолошког обрасца тиче, просечни скор влада изабраних на првим изборима је 4.78, док је просечна идеолошка позиција влада које су их смениле 5.58, што донекле показује померање ка десници између два циклуса. Како смо оквирно утврдили да говоримо о две групе случајева, просечан скор првих влада у земљама у којима је победила опозиција (тзв. Централна Европа), износи 6.04, што показује јасну оријентацију ка десници или десном центру и прављење отклона од левице која се у већини ових земаља перципира као склона старом ауторитарном режиму. Овај тренд се наставља и након других избора, будући да скор влада које су их смениле у ових шест земаља износи 5.91. Ово незнатно померање ка центру спектра условљено је повратком реформисаних комуниста на власт у две државе: Мађарској, са победом Мађарске социјалистичке партије и формирањем коалиционе владе; као и у Словенији, где је бивши Савез комуниста био тек мањи партнер у владама које је водио Јанез Дрновшек, председник Либерално демократске странке (ЛДС). Додуше и сам ЛДС има своје корене у структури владајуће партије, будући да је настао из Савеза социјалистичке омладине Словеније, практично подмлатка Савеза комуниста ове југословенске републике. У другој групи земаља (тзв. Балкан) скор влада изабраних на првим изборима знатно гравитира левици и

износи 3.52, док скор влада које су их смениле износи 5.26. Ову значајну промену на другим изборима можемо објаснити кроз два тренда: први је пад левих влада у Бугарској и Албанији, које су замениле партије конзервативне оријентације (Савез демократских снага и Демократска партија), док је у остала четири случаја (Србија, Црна Гора, Румунија и Македонија) дошло до померања скора владајуће коалиције ка центру, било због перципираног програмског отклона тамошњих владајућих партија од левице, како у смислу прихватања неолибералног консензуса око економских политика и најаве каснијег сврставања међу социјалдемократске странке тзв. трећег пута (што би могло да се аргументује у случају Румуније, Бугарске, или у целом узорку, Мађарске и Словеније), или пак националистичко-популистичког заокрета у неким партијама (Србија и Црна Гора пре свега у погледу тек номинално лево оријентисаних странака СПС и ДПС); било због нових коалиционих партнера који су утицали на промењен скор владе. Тако у другом периоду, у ових шест држава друге групе, само једна влада бива категоризована скором који можемо сврстати унутар умерене левице – кабинет који је предводио Демократски фронт националног спаса тј. Партија социјалдемократије у Румунији, са просечним скором 3.27 на скали левица – десница.

У погледу трајања владе, треба приметити да је мало који кабинет изабран на првим изборима успео да споји цео предвиђени мандат. У низу држава, дошло је до политичке кризе због распада опозиционе коалиције која је срушила бивши режим, те су програмске разлике међу иначе идеолошки хетерогеним партнерима изашле на видело убрзо након што је заједнички циљ изборне победе остварен. То је случај нарочито у земљама из групе коју смо оквирно означили као Централна Европа: Солидарност у Пољској, Грађански форум у Чешкој, Јавност против насиља у Словачкој, ДЕМОС у Словенији. Распади ових група у прве две године мандата некомунистичке владе довели су до нових избора и, у свим случајевима осим у Словенији, где је владајућа већина још пре избора прекомпонована, до победе најјаче групације унутар некадашње опозиције. Ситуација је била другачија у Хрватској, где је додуше дошло до прекомпоновања због

ратног стања и креирања владе националног јединства, али је на наредним изборима одржаним након доношења устава и новог изборног законодавства, ХДЗ наставио доминацију. Због политичких криза, до превремених избора је дошло и у земљама из групе коју смо означили као Балкан. У Румунији је прва влада пала због штрајка рудара, у Црној Гори и Србији су се превремени избори одржали због опште друштвено-политичке кризе и протестних захтева опозиције. Албанска влада такође није издржала пун мандат, два пута је дошло до великих промена у коалицији, да би на изборима 1992. опозиција убедљиво тријумфовала. У Македонији је првобитну експертску нестраначку владу заменио први кабинет Бранка Црвенковског (СДСМ), који је затим на редовним изборима поново тријумфовао. У Бугарској је дошло до смене премијера, али је БСП успешно извела уставотворни процес и затим изашла на изборе након мање од годину дана власти, када је и поражена. На крају, практично једину владу у пуном мандату налазимо у Мађарској. У тој земљи је Мађарски демократски форум (МДФ) испунио први четворогодишњи мандат, уз минорну промену у коалицији због расцепа у једној од две мање партнерске странке; као и уз промену премијера, будући да је Јожеф Антал преминуо у трећој години мандата. МДФ затим претрпљује катастрофалан изборни пораз, губи 127 мандата на изборима 1994. и препушта извршну власт коалицији реформисаних комуниста и либералних демократа. Занимљиво је приметити и да је након другог изборног циклуса дошло до стабилизације партијских система и самим тим владајућих већина, у контрасту са првим периодом. Од дванаест земаља у узорку, у седам је влада изабрана на другим изборима успела да споји читав четворогодишњи мандат. Овај феномен није у корелацији ни са регионалном припадношћу (Централна Европа/Балкан), ни са идеолошком оријентацијом влада. Пет држава у којима ни друга влада није успела да заврши пун мандат су: Пољска, где је екстремна фрагментација партијског система условила промене у коалицији и на крају ванредне изборе 1993, тек након којих долази до укрупњавања; Словачка, где се Мечијаров ХЗДС још једном поцепао након сукоба председника владе и председника Републике (видети: Krbatova 2016); Бугарска, у којој је Димитрову након годину дана изгласано неповерење у парламенту због непопуларних

реформи; Хрватска, где је председник Републике након три године расписао превремене изборе желећи да капитализује популарност ХДЗ након ратних успеха (Butković 2010); и Србија, где мањинска влада СПС губи подршку радикала, те расписује изборе крајем 1993.

ЛИТЕРАТУРА

Балцерович, Ј. (2016). Пољска: Стабилизација и реформе током ванредне и редовне политике. У А. Аслунд и С. Ђанков, *Велики препород: Поуке из победе капитализма над комунизмом* (стр. 16-40). Београд: Либек.

Bäck, H., Meier, H. E. & Persson, T. (2009). Party Size and Portfolio Payoffs: The Proportional Allocation of Ministerial Posts in Coalition Governments. *The Journal of Legislative Studies*, 15/1, 10-34.

Benoit, K. & Laver, M. (2006). *Party Policy in Modern Democracies*. London: Routledge.

Bibič, A. (1993). The emergence of pluralism in Slovenia. *Communist and Post-Communist Studies*, 26/4, 367-386.

Bobio, N. (1996). *Left and Right – The Significance of a Political Distinction*. Chicago: The University of Chicago Press.

Бокрош, Ј. (2016). Регресија: Поништавање реформи у Мађарској након обећавајућег почетка. У А. Аслунд и С. Ђанков, *Велики препород: Поуке из победе капитализма над комунизмом* (стр. 41-54). Београд: Либек.

Browne, E. C. & Franklin, M. N. (1973). Aspects of Coalition Payoffs in European Parliamentary Democracies. *The American Political Science Review*, 67/2, 453-469.

Brucan, S. (1998). *Social Change in Russia and Eastern Europe: From Party Hacks to Nouveaux Riches*. Santa Barbara: Praeger.

Budge, I. (2013). *The standard right-left scale*. Retrieved from The Manifesto Project: https://manifestoproject.wzb.eu/down/papers/budge_right-left-scale.pdf

Budge, I. & Robertson, D. (1987). Do Parties Differ, and How? Comparative Discriminant and Factor Analyses. In I. Budge, D. Robertson & D. Hearl, *Ideology, Strategy, and Party Change: Spatial Analyses of Post-War Election Programmes in 19 Democracies* (pp. 15-38). Cambridge: Cambridge University Press.

Bursac, D. (2018). *Expert survey on party ideology in former socialist countries, 1990-2017*. Retrieved from: <http://www.ips.ac.rs/researchers/dejan-bursac/>

Butković, D. (2010). *Prva Vlada u povijesti moderne Hrvatske koja bi mogla pasti!*. Retrieved from Jutarnji list: <https://www.jutarnji.hr/arhiva/prva-vlada-u-povijesti-moderne-hrvatske-koja-bi-mogla-pasti/1887150/>

Van der Eijk, C., Schmitt, H. & Binder, T. (2005). The Left-Right Dimension. In J. Thomassen, *The European Voter* (pp. 167-191). Oxford: Oxford University Press.

Davies, N. (2005). *God's Playground: 1795 to the present*. New York: Columbia University Press.

Deegan-Krause, K. (2007). New Dimensions of Political Cleavage. In R. J. Dalton & H. D. Klingemann, *The Oxford Handbook of Political Behavior* (pp. 538-557). Oxford: Oxford University Press.

Deegan-Krause, K. (2013). Slovakia. In S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause & T. Knutsen, *The Handbook of Political Change in Eastern Europe* (pp. 255-290). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Evans, G. & Whitefield, S. (2000). Explaining the Formation of Electoral Cleavages in Post-Communist Democracies. In H. D. Klingemann, E. Mochmann & K. Newton, *Elections in Central and Eastern Europe: The First Wave* (pp. 36-68). Berlin: Sigma.

Zubek, V. (1993). The fragmentation of Poland's political party system. *Communist and Post-Communist Studies*, 26/1, 47-71.

Karasimeonov G. & Lyubenov, M. (2013). Bulgaria. In S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause & T. Knutsen, *The Handbook of Political Change in Eastern Europe* (pp. 407-442). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Krbatova, L. (2016). *President Kováč resisted Mečiar, fought with Lexa for decades*. Retrieved from The Slovak Spectator: <https://spectator.sme.sk/c/20345429/president-kovac-resisted-meciar-fought-with-lexa-for-decades.html>

Kurtz, L. (2009). *Czechoslovakia's Velvet Revolution (1989)*. Washington DC: International Center on Nonviolent Conflict.

Laver, M. & Budge, I. (1992). *Party Policy and Government Coalitions*. London: The Macmillan Press.

Laver, M. & Shepsle, K. A. (1996). *Making and Breaking Governments*. Cambridge: Cambridge University Press.

Le Gall, C. & Magni-Berton, R. (2013). Left-Right vs. traditional and new cleavages: Testing durability of an old political category. In J. Cardoso Rosas & A. R. Ferreira, *Left and Right: The Great Dichotomy Revisited* (pp. 255-268). Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Lewis, P. G. (2000). *Political Parties in Post-Communist Eastern Europe*. London: Routledge.

Lipset, S. M. & Rokkan, S. (1967). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press.

Murati, A. (2013). Albania. In S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause & T. Knutsen, *The Handbook of Political Change in Eastern Europe* (pp. 651-690). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Nohlen, D. & Stöver, P. (2010). *Elections in Europe: A data handbook*. Baden-Baden: Nomos.

Орловић, С. (2011). Партијски систем Србије. У С. Орловић, *Партије и избори у Србији – 20 година* (стр. 11-70). Београд: Friedrich Ebert Stiftung: Факултет политичких наука – Центар за демократију.

Павловић, В. (2002). Консолидација демократије и цивилног друштва. У В. Васовић, В. Павловић, *Посткомунизам и демократске промене: Демократска реконструкција државе и политичког система* (стр. 101-125). Београд: Југословенско удружење за политичке науке: Факултет политичких наука.

Przeworski, A. (1985). *Capitalism and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ramet, S. P. (2017). 11 - Macedonia's Post-Yugoslav Reality: Corruption, Wiretapping, and Stolen Elections. In S. P. Ramet, M. Hassenstab & O. Listhaug, *Building Democracy in the Yugoslav Successor States: Accomplishments, Setbacks, and Challenges since 1990* (pp. 287-320). Cambridge: Cambridge University Press.

Seki, K. & Williams, L. K. (2016). *Codebook for "Data Set 3: Government Partisanship"*. Retrieved from Department of Political Science, University of Missouri: <http://faculty.missouri.edu/williamslaro/govtdata.html>

Schonfeld, W. (1983). Political Parties: The Functional Approach and the Structural Alternative. *Comparative Politics*, 15/4, 477-499.

Toka, G. & Popa, S. (2013). Hungary. In S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause & T. Knutsen, *The Handbook of Political Change in Eastern Europe* (pp. 291-338). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Limited.

Хејвуд, Е. (2005). *Политичке идеологије: Увод*. Београд: Завод за уџбенике.

Huber, G., Kocher, M. & Sutter, M. (2003). Government Strength, Power Dispersion in Governments and Budget Deficits in OECD-Countries. A Voting Power Approach. *Public Choice*, 116/3-4, 333-350.

Dejan Bursac

**IDEOLOGICAL PATTERNS OF RULING
COALITIONS DURING THE EARLY STAGES
OF TRANSITION IN CENTRAL AND
EASTERN EUROPE**

The fall of single-party authoritarian regimes of Central and Eastern Europe set the stage for party competition, through the emergence and subsequent ideological positioning of newly-formed political parties. Some of these new parties originated from dissident groups, while other sought to restore the traditions of historic, pre-WWII political movements. Others came from the umbrella of the existing communist elites, through splitting, transformation or reformation of individual members or complete organizational structures of once all-powerful parties. The aim of this paper is to evaluate ideological positions and structure of first multi-party governments in 12 former socialist countries, and moreover, to establish the patterns applicable throughout the post-socialist Europe. Furthermore, other important characteristics of these coalitions will also be compared, including the composition, duration and manner of power-change, coming to conclusions about the nature of early stages of political pluralism in Central and Eastern Europe.

Keywords: transition, CEE, ideology, political parties

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.42(082)
351.861(082)
327::911.3(082)

ПОЛИТИКА и простор / уредници Ђорђе Стојановић,
Синиша Атлагић. - Београд : Институт за политичке студије,
2019 (Житиште : Ситопринт). - 193 стр. ; 24 cm

Тираж 70. - Стр. 5: Увод / Ђорђе Стојановић, Синиша
Атлагић. - Напомене и библиографске референце уз радове.
- Библиографија уз радове. - Summaries.

ISBN 978-86-7419-316-7

а) Политички процеси -- Зборници б) Безбедносни систем
-- Зборници в) Геополитика -- Зборници

COBISS.SR-ID 281377036

ПОЛИТИКА И ПРОСТОР

Ђорђе Стојановић
Душан Пророковић
Зоран Ђирјаковић
Синиша Атлагић
Нада Радушки
Јасна Милошевић Ђорђевић
Милица Вдовић
Живојин Ђурић
Дејан Бурсаћ

ЕДИЦИЈА
РАСПРАВЕ

